

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
ІНСТИТУТ ПРАКТИЧНОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА АРТ-МЕНЕДЖМЕНТУ
КАФЕДРА МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ**

Кваліфікаційна робота на тему:

**АНТИКВАРНІ КНИГИ ТА СТАРОДРУКИ:
ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОЦІНКИ**

на здобуття освітнього ступеня «Магістр» зі спеціальності
023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація»

Виконав здобувач II курсу магістратури,
група ММЕ-21-22,

Цурика Денис Володимирович

Науковий керівник:

кандидатка історичних наук, доцентка

Несен Ірина Іванівна

Рецензент:

кандидат історичних наук

Стронська Наталя Тарасівна

Дипломна робота допущена до захисту перед ЕК рішенням кафедри

Протокол засідання кафедри №3 від 24 листопада 2023 р.

в. о. завідувача кафедри мистецтвознавчої експертизи

кандидат філософських наук, доцент _____ В. І. Бойко

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

В сучасних умовах оцінка старовинної книги в Україні набуває рис окремої інституції. Під час війни за незалежність України та заборони російськомовних видань відбувається складання нової системи оцінки букіністичних національних цінностей. У зв'язку з цим з'явилась нагальна потреба як в переосмисленні вже існуючих підходів, так і в виробленні якісно нових методів, в критичному представленні антикварних книг і стародруків, як культурно-мистецького національного надбання; визначенні методик їх дослідження та оцінки, як важливих об'єктів колекціонування та інвестування.

Отримані результати наукового вивчення можуть стати основою формування методик та засад експертного мистецтвознавчого дослідження і оцінки відповідних видань в умовах сьогодення. Матеріали та висновки представлені в магістерській роботі доцільно використовувати в науково-дослідній ланці для подальших вивчень за темою, а також у фаховому середовищі діяльності експертів-мистецтвознавців, антикварів, музейних та бібліотечних працівників. Наголосимо на можливості їх застосування в навчальному процесі при підготовці викладачів і студентів до семінарських, практичних занять, презентацій, круглих столів тощо.

Джерельною базою для написання магістерської роботи стали монографії, дисертаційні дослідження, навчальні посібники, довідкові, наукові, нормативні видання, публікації у фаховій періодиці за проблематикою дослідження.

ANNOTATION

In modern conditions the evaluation of ancient books in Ukraine is acquiring the features of a separate institution. During the war for Ukraine's independence and the ban on russian-language publications a new system for assessing national ancient books values is being created. In this regard there is appeared an urgent needs to

rethink existing approaches and develop qualitatively new methods, in the critical presentation of antique books and old prints a cultural and artistic national treasure; determining methods of their research and evaluation as important objects of collection and investment.

The results of the scientific study can become the basis for the formation of methods and principles of expert art historical research and evaluation of relevant publications in the current context. The materials and conclusions presented in this master's thesis should be used in the scientific environment for further research on the topic as well as in the professional environment of art historians, antiquarians, museum and library staff. We emphasise the possibility of using them in the educational process when preparing teachers and students for seminars, training, roundtable discussions, etc.

The source base for writing the master's thesis were monographs, dissertations, researchers, textbooks, reference scientific and regulatory publications, publications in professional periodicals on the topic of the study.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КНИЖКОВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

1.1. Етапи розвитку писемності. Рукописні книги у слов'ян VIII – початку IX ст. 9

1.2. Виникнення та розповсюдження друкарства в Європі XV ст. 22

1.3. Рукописна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст.

Заснування постійного книгодрукування та розвиток української книжкової культури 26

РОЗДІЛ 2. СТАРОВИННІ КНИГИ ЯК ПРЕДМЕТ КОЛЕКЦІОНУВАННЯ

2.1. Формування ціннісної складової книги та перші спроби оціночного класифікування 50

2.2. Документні ресурси антикварно-букіністичного ринку 54

2.3. Аналіз сучасного зарубіжного антикварно-букіністичного ринку 59

2.4. Документні букіністичні ресурси на теренах України від XIX ст. до сьогодення 62

РОЗДІЛ 3. ОЦІНКА ТА СПЕЦИФІКА РОБОТИ ІЗ АНТИКВАРНИМИ ТА БУКІНІСТИЧНИМИ ВИДАННЯМИ

3.1. Елементи конструкції книжкових видань 66

3.2. Початкова оцінка стану антикварних та букіністичних видань 67

3.3. Додаткові критерії оцінювання 69

ВИСНОВКИ.....75

СПИСОК ДЖЕРЕЛ79

ДОДАТКИ 86

ВСТУП

Актуальність теми даної роботи полягає в тому, що в сучасних умовах оцінка старовинної книги в Україні набуває рис окремої інституції. Під час війни за незалежність України та заборони російськомовних видань відбувається складання нової системи оцінки букіністичних національних цінностей. На тлі складної економічної ситуації, ринок перенасичений пропозиціями щодо продажу антикварної та букіністичної літератури. У зв'язку з цим з'явилась нагальна потреба як в переосмисленні вже існуючих підходів, так і в виробленні якісно нових методів.

Джерельна база та стан наукової розробленості теми. Джерельною базою для написання магістерської роботи стали монографії, дисертаційні дослідження, навчальні посібники, довідкові, наукові, нормативні видання, публікації у фаховій періодиці за проблематикою дослідження.

Історія розвитку книгописання та видавничої справи в Україні та світі, особливості мистецтва книги, формування ринку антикварних та букіністичних видань визначені в монографіях та публікаціях Я. Запаска «Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків виданих на Україні», «Орнаментальне оформлення української рукописної книги» та «Ошатність української рукописної книги» [18; 17; 16]; Я. Ісаєвича «Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми» [26]; І. Крип'якевича «Київські друки ХУІІ – ХУІІІ ст.» [60]. Грунтовним є дисертаційне дослідження Г. Ковальчук «Теорія та практика книжкового пам'яткознавства ХХ ст.», в якому стародруки визначаються як важливий об'єкт національної культурної спадщини, представлені методи їх аналізу та атрибуції [35].

Методики та особливості дослідження й оцінки антикварних видань розглянуто в публікації О. Передерія «Особливості експертизи старовинних книг» [50]; про атрибуцію і опис книжкових пам'яток йдеться у наукових статтях Т. Мяскової на сторінках часопису «Бібліотечний вісник» [2; 3].

Як джерело проаналізовано та використано теоретичний та фактографічний матеріал, що міститься в навчальних виданнях, підручниках та посібниках, а саме: «Формування мистецьких колекцій. Визначення оціночної вартості музейних предметів» Ж. Денисюк та В. Карпова [30]; «Основи оціночної діяльності» Б. Платонова [52]; «Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей» О. Калашникова. [28]; «Рукописні книги та стародруки» Г. Ковальчук [34]; «Історія видавничої справи» М. Тимошика [59] та ін., в яких узагальнено основи знань за темою вивчення, визначається соціокультурна цінність книги, вона характеризується як об'єкт мистецтва. Разом з тим, подається огляд існуючих підходів, методик та принципів оцінювання, в тому числі стародруків й антикварних видань.

Важливий корпус джерел цієї магістерської роботи становлять каталоги стародруків, рідкісних видань, історичні і бібліографічні описи, а також державні, бібліотечні реєстри видань та колекцій, що мають наукову, культурну та мистецтвознавчу цінність, упорядковані вченими (зокрема, Л. Дубровіною, Г. Ковальчук), фахівцями бібліотек, архівів, аукціонних домів [31; 35].

Значну групу джерел складають нормативно-правові документи, що регламентують оціночну діяльність в Україні [55; 1]; в ході роботи також була потреба звернутися до фахових довідників та енциклопедій для уточнення термінологічних визначень та базових понять [15; 54].

Були опрацьовані матеріали з наукової і навчальної літератури, спеціалізованої періодичної літератури, інтернет ресурси книговидавців і книгопродавців. Також проведений аналіз наявного обсягу пропозицій на прикладі київських букіністичних книгарень. Дослідження старовинної книги було проведене на базі Музею книги і друкарства України, відділу стародруків і рідкісних видань НБУ ім. В. Вернадського, Національного музею історії України, аукціонного дому «Епоха», приватних колекцій тощо.

Об'єкт дослідження – антикварні книги і стародруки як об'єкти колекціонування та інвестування.

Предмет дослідження – особливості дослідження та оцінки антикварних книг і стародруків.

Мета роботи – вивчення стародруків та антикварних книг на букіністичному ринку України, визначення існуючих підходів, методів та принципів їх дослідження і оцінки.

Для досягнення мети нами визначені *завдання дослідження*:

- виявити та дослідити джерела за темою магістерської роботи;
- розглянути історичні засади становлення та розвитку книгописання та книговидання;
- дослідити старовинні книги як предмет колекціонування;
- охарактеризувати документи букіністичні ресурси в Україні;
- проаналізувати стан та тенденції вітчизняного антикварно-букіністичного ринку;
- дослідити сучасні методи та принципи у сфері оціночного дослідження книги.

Методи дослідження. Основою дослідження послужили наукові уявлення про книжкову справу, книжкову культуру, видавничу справу, отримані з наявної учбової, наукової та методичної літератури. Окрім аналізу літератури, були використані історичний та діалектичний метод, наукової об'єктивності при висвітленні подій і явищ. Також застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження: порівняльний, аналізу і синтезу, спостереження, узагальнення, мистецтвознавчої оцінки тощо.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в критичному представленні антикварних книг і стародруків, як культурно-мистецького національного надбання; визначенні методик їх дослідження та оцінки, як важливих об'єктів колекціонування та інвестування.

Теоретичне та практичне значення роботи. Отримані результати наукового вивчення можуть стати основою формування методик та засад експертного мистецтвознавчого дослідження і оцінки відповідних видань в

умовах сьогодення. Матеріали та висновки представлені в магістерській роботі доцільно використовувати в науково-дослідній ланці для подальших вивчень за темою, а також у фаховому середовищі діяльності експертів-мистецтвознавців, антикварів, музейних та бібліотечних працівників. Наголосимо на можливості їх застосування в навчальному процесі при підготовці викладачів і студентів до семінарських, практичних занять, презентацій, круглих столів тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення магістерської роботи оприлюднені на двох науково-практичних конференціях та видані друком:

- Всеукраїнській науково-практичній конференції «Новітні дослідження культури і мистецтва: пошуки, проблеми, перспективи» (НАКККіМ, 18 травня 2023 р.); *тема доповіді* “Наукова спадщина Федора Ернста на тлі розвитку українського мистецтвознавства 1917-1933 років”; тези надруковані у матеріалах Всеукраїнської науково-практичної конференції НАКККіМ;
- Всеукраїнській науково-практичній конференції «Новітні дослідження культури і мистецтва: пошуки, проблеми, перспективи» (НАКККіМ, 18 травня 2023 р.); *тема доповіді* “Мистецтво світу: внесок України”;

Структура роботи складається з вступу, 3-х розділів, 10 підрозділів, висновків, списку джерел та 1 додатку. Робота займає 89 стор.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КНИЖКОВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

1.1. Етапи розвитку писемності. Рукописні книги у слов'ян VIII – початку IX ст.

Починати дослідження оцінки книги доцільно з історії писемності, витоків книжкової справи, адже без цього засобу вираження й закріплення думок не було б і книги, а як наслідок і предмету вивчення. Як відомо в найдавніші часи єдиним засобом збереження інформації була людська пам'ять. Досвід передавався безпосередньо від однієї людини до іншої, від батька до сина. Всі народи пройшли стадію так би мовити «усної книги», перш ніж почали фіксувати інформацію на якомусь матеріалі. На зорі своєї історії для цієї мети люди використовували предмети, що їх оточували.

Зразки первинних типів передачі інформації: зарубки на камені; паличне письмо – надрізи на дереві, на дерев'яних паличках для підрахунків та передачі відповідних конкретних даних; предметне «письмо» – для передачі інформації використовували різні предмети, що символізували певні поняття: стріла – війна, зелена гілка – мир і т. п.; вузликове (письмо «кіпу», використовувалось, переважно, у інків) – застосовувались мотузки різного кольору та розміру з вузликами. Значення мало все: кількість вузликів, їх розмір, конфігурація, колір, місце на мотузці тощо. Близьке до нього письмо «вампус» – стрічка, сплетена зі шнурів з нанизаними художніми черепашками (мушлями). Було розповсюджено в деяких племенах Північної Америки та Африки. Головним недоліком усіх первинних типів передачі інформації було те, що їх важко було зрозуміти непосвяченому, й потрібен був тлумач, який

би знав зміст повідомлення та міг його розкрити. Крім того, примітивність такого «письма» заважала вираженню абстрактних понять, емоцій, почуттів, властивих людині. У сучасному розумінні – це ще не письмо, це дійсно способи передачі інформації.

Письмо – це своєрідна графічна система закріплення мови на будь-якому матеріалі (камені, папірусі, пергамені, папері та ін.) за допомогою умовних знаків, з метою збереження та передачі змісту мови в просторі та в часі. Комбінації цих знаків складали вже не малюнок, а текст. Такою була основна структурна зміна, внаслідок якої малюнкове письмо переросло в логографічне або ідеографічне (лат. «idea», «logos» – думка). Ще одна тенденція, характерна для цього періоду – зростаюче спрощення, стилізація, схематизація піктограм, які поступово втрачають зображувальний елемент і перетворюються в умовні знаки, графічні символи, логограми або ідеограми. Ідеограми могли означати вже не лише предмети, а їх ознаки, дії, наприклад: зображення ніг – йти, ходити; око з хвилями знизу – плакати; заячі вуха – боягузливий.

Логограми відрізняються і від піктограми, і від букви. Для них дедалі необов'язковою стає схожість із предметом, який вони символізують. Але вони не мають відношення й до фонетичного, звукового складу слова, відображаючи лише його зміст. Якщо малюнок був зрозумілим «читачеві», то значення ідеограми (наприклад, ієрогліфу) треба було знати.

Користуватись письмом, читати, ставало важче: письмо потребувало спеціальної виучки. І справа писемності поступово переходить до рук жерців, або рабів, які звільнялися від іншої роботи. Всі великі ідеографічні системи письма пов'язані з рабовласницькою формацією. У наші дні ідеографія все ще використовується: логографічними знаками є цифри, позначення хімічних елементів, алгебраїчні символи, деякі дорожні знаки. Позитивні якості ідеограм –

стислість, зрозумілість кожному, хто знає смисл ідеограми, незалежно від мови. Негативні риси: за кожним поняттям повинен бути закріплений окремий знак. У китайській писемності, наприклад, нараховується до 60-ти тисяч ієрогліфів – логограм. Відомі такі основні системи ідеографічної писемності, що пов'язані з давніми центрами культури: письмо Єгипту (4 – 3 тис. років до н. е.) ; письмо народів Межиріччя (Шумери, Месопотамії, Ассиро-Вавилонії – 3 тис. років до н. е.). Пізніше (за 2200 р. до н. е.) і незалежно від Давнього Сходу виникло ієрогліфічне письмо в долині Інду, в Європі – на Криті і в Греції, а приблизно 1300 р. до н. е. – в Китаї. Значно пізніше і теж незалежно – системи письма майя і ацтеків у Центральній Америці (Мексика).

У фонетичних системах письма окремий знак (буква) передає, як правило, один звук, фонему. Алфавіт, тобто сукупність таких графічних знаків, розміщених у традиційно встановленому порядку, має близько 20-30 букв. Це пояснює ту легкість, з якою відбувалося засвоєння алфавітів у порівнянні з іншими системами писемності.

Заслуга створення й розповсюдження першого справжнього алфавіту як чисто фонетичної системи належить давнім фінікійцям. Фінікійці, як і єгиптяни, дали своїм буквам назви, відповідні назвам певних предметів (наче ці букви були логограмами), але вживали їх виключно як фонему, беручи за основу перший звук відповідного слова. Будучи народом–мореплавцем, фінікійці сприяли розповсюдженню фонетичного письма, зробивши його міжнародним засобом торгових відносин. Першими серед народів Європи алфавіт у фінікійців перейняли греки. Досить порівняти форму фінікійських і грецьких літер, аби пересвідчитись у їхній схожості. Доповнений і пристосований до вираження звуків індоєвропейських мов грецький алфавіт розпочав триумфальний хід по Європі. На його ґрунті було створено латинський алфавіт, і в межах Західної Римської імперії склалася традиція

користуватися латинськими літерами, котрі згодом лягли в основу всіх сучасних західноєвропейських алфавітів: англійського, німецького, французького та інших. Грецький алфавіт продовжував свій розвиток у межах Східної Римської імперії – Візантії, безпосередньо від нього походять слов'янський алфавіт – кирилиця; вона закріпилася в писемності білоруського, болгарського, російського, сербського, українського та деяких інших народів. В той час, коли через Грецію фонетичний принцип письма поширився в Європі, фінікійці продовжували його розповсюдження серед народів Сходу. Так, безпосередньо від фінікійського виникли арабський, арамейський, єврейський та деякі інші алфавіти в Азії.

З формуванням писемної культури, видозмінюється технологічна база. Можна стверджувати, що з появою книг загальнолюдська цивілізація вступає у принципово нову фазу. З чого починається історія книжкової культури.

Де і коли виникає книга як особлива форма організації та збереження текстів? Для відповіді на це питання треба з'ясувати, що є книгою. Такого роду тлумачень існує багато. Проблема, вирішення якої сформувало книгу, визначалася потребою вмістити у відносно компактній, портативній і цілісній предмет велике письмове повідомлення, закріпити його таким чином для подальшого збереження й зробити достатньо зручним для багаторазового використання. Таким чином, народження книги слід пов'язувати з першим винаходом, який дозволив «згорнути» списану поверхню й розгортати її потім частинами, по мірі читання. Матеріал, який дозволив це зробити, з'явився, як вже відзначалося, в III тисячолітті до н.е. в Давньому Єгипті, це був папірус. І там же з'явилася перша конструкція папірусної книги – сувій, тобто згорток, рулон, у який скручувалася довга стрічка цього матеріалу. Книга у вигляді сувою проіснувала в Єгипті, Греції, Давньому Римі до перших

віків нашої ери, коли вона почала витіснятися новою конструкцією книги, що дожила до нашого часу – кодексом, книгою зі сторінками, що перегортаються. З переходом від сувою до кодексу змінилась і форма оболонки, що зберігала книгу від пошкоджень. Для свитку це були циліндричні трубки з міцного матеріалу. Зошити, що складали кодекс, почали закривати дерев'яними дошками, прикріпленими мотузками до блоку – так з'явилася оправа.

Основні матеріали для книги періоду античності – папірус, пергамен і дерев'яні дошки, вкриті воском. Головні інструменти для письма — калам (з агострена очеретяна паличка для письма на папірусі чи пергамені) і стиль (паличка з кістки чи металу для письма на воскових табличках, загострена з одного кінця і заокруглена з іншого: одним кінцем писали, другим, загладжуючи віск, виправляли помилки).

У VIII – на поч. IX ст. серед предків сучасних словенців, хорватів, чехів, поляків християнство розповсюджували західні місіонери й відчувався вплив римської (католицької) церкви. Тому західнослов'янські народи прийняли християнство за західним, римсько-католицьким обрядом. Разом з новою релігією вони перейняли й латинське письмо, пристосувавши його до особливостей своїх мов. Але для більшості народу латина – мова богослужіння, науки та літератури – залишалася незрозумілою, а це обмежувало можливості культурного розвитку. Центрами книжності у західних слов'ян були скрипторії католицьких монастирів. Найдавніші пам'ятки писемності Польщі, Чехії писані латиницею.

У південних і східних слов'ян християнство було прийнято в його східних, візантійських формах. Мовою писемності тут стала старослов'янська або давньо-церковнослов'янська мова південнослов'янська в своїй основі. Оскільки слов'янські діалекти були ще дуже близькі один до одного, то і мовна ситуація, що склалася в

південно та східнослов'янських землях після введення у них власної фонетичної писемності, принципово відрізнялася від двомовності середньовічної західної Європи. Це робило писемність значно більш доступною для широких верств населення, а також для обміну книжковими цінностями. Проте важливими були й традиції дохристиянської культури та писемності.

Про існування у слов'ян якихось систем письма в дохристиянський період існує немало фактів, свідчень і гіпотез. Насамперед, це таке достовірне джерело, як трактат «Про письмена» болгарського монаха, відомого під іменем Чорноризця Храбра (кінець IX – поч. X ст.). Храбр розповідає про три умовних періоди розвитку слов'янської писемності. Перший – користування «чертами і різамми» за часів язичництва. Це підтверджують і археологічні знахідки: так звана рубцівська знахідка 1937 р. на Донеччині – горщик з письменами (зрубна культура), численні сарматські знаки, пам'ятки черняхівської писемності.

Деякі відомості про найдавніші писемні пам'ятки слов'ян наводять арабські мандрівники X ст. Другий етап використання латинських і грецьких літер «без устроєння», тобто без пристосування їх до фонетичних особливостей слов'янської мови. За свідченням Храбра, таке використання продовжувалось дуже довго. Про існування у слов'ян у дохристиянський період алфавітної системи письма свідчать також договори слов'янських князів з Візантією VIII–X ст. Договори завжди передбачають створення тексту двома мовами. Найбільш цікаве свідчення про писемність на Русі ще в IX ст. знаходиться в грецькому рукописі «Житіє Костянтина Філософа» (йдеться про легендарного винахідника слов'янського алфавіту Кирила). В цьому рукописі розповідається, що на шляху до хозарів 860 р. Кирило Філософ зустрів у Корсуні (Херсонесі, в Криму) людину, в якої бачив Євангеліє і Псалтир, «руськими письменами писані». Далі в цьому рукописі говориться про те, що Кирило швидко

навчився читати ці книги. Інформативне значення цього повідомлення важко переоцінити. Воно засвідчує цілий ряд таких явищ, які рішуче суперечать поширеним уявленням. З нього випливає, що Київська Русь часів Аскольда (60-ті роки IX ст.) мала багато християн і вже почала створювати власну церковну літературу, тобто переклади християнських книг на слов'янську (руську) мову існували ще до відповідної діяльності Кирила та Мефодія. На жаль, ми не знаємо, з використанням якого алфавіту ці книжки були написані, а отже не можемо певно сказати, яку азбуку створив Кирило.

Починаючи від Храбра, створення слов'янської азбуки за традицією пов'язується з іменами візантійських місіонерів, видатних слов'янських просвітителів, братів Кирила та Мефодія. Відомо, що у 862 р. до Константинополя прибули послы моравського князя Ростислава з проханням до імператора і патріарха направити до Моравії (Чехія) проповідників, які б могли вести проповіді не на латині, а зрозумілою слов'янською мовою. З цією метою до Моравії були направлені саме «Солунські брати» (Кирило та Мефодій були родом із Солуні, Салоників), напівслов'яни за походженням, ймовірно, болгари, високоосвічені вчені.

Там у 863 р., вважається, Кирило й створив слов'янську азбуку, за допомогою якої брати переклали основні богослужбові книги. Питання про те, який саме алфавіт був тоді винайдений, лишається досі відкритим. Найдавніші пам'ятки слов'янської писемності написані за допомогою двох різних алфавітів – кирилиці та глаголиці, котрі графічно відрізняються одна від іншої, але мають певні аналогії в зображенні та назві букв, однаковий порядок розташування літер, тобто свідчать про сильний вплив однієї азбуки на іншу. У східних слов'ян поширення набула кирилиця, як більш проста й зручна азбука, що еволюціонувала з грецької протягом довгого часу та була остаточно закріплена в кінці IX ст. учнем Кирила в Болгарії, куди перемістився в цей час центр православної просвіти.

Офіційне введення християнства на Русі, безумовно, мало велике значення для розповсюдження писемності. Не підлягає сумніву, що після прийняття християнства грамотність швидко розповсюдилась серед широких верств населення Київської Русі. Це підтверджується збереженими написами на каміннях, дерев'яних предметах домашнього вжитку, наприклад на прядках, гребнях для чесання льону, на глиняному посуді. У другій половині XX ст. джерельна база для вивчення давньоруської писемності поповнилася двома важливими різновидами пам'яток – берестяними грамотами та графіті (текстами, видряпанними на стінах культових споруд). Особливо багато написів знайдено С. Висоцьким на стінах Софійського собору в Києві, а також у Видубицькому монастирі, на руїнах Золотих воріт, Успенського собору, на стінах Кирилівської церкви та в печерах Києво-Печерської лаври. Найбільша кількість графіті була зроблена на стінах київських споруд у XII ст. Серед графіті численну групу складають написи за формулою «Господи, помози рабу твоєму. ..», поминальні записи, літописні відомості. Однією з найцікавіших епіграфічних знахідок є відкриття незвичайної азбуки в Софійському соборі, проритованої (продряпаної) по давньому тиньку.

Складається ця азбука з 27 літер, з яких 23 грецькі та 4 слов'янські, датується першою половиною XI ст. На цей час у загальному вжитку була вже повна (болгарська) кирилиця з 43 знаків. Отже, софійська абетка займає проміжне місце між грецьким алфавітом і ранньою (моравською) кирилицею, що мала 38 знаків.

Берестяні грамоти були відкриті археологами вперше в 1951 р. при розкопках в Новгороді. Це були, як правило, клаптики березової кори (берести) з прорізними на них текстами. Інструменти – загострені та відполіровані кістки – «писала» – також виявлені при розкопках. На сьогодні відомо вже сотні берестяних грамот, знайдених не лише в

Новгороді, але й в північній частині давньоруських земель, де завдяки сильній вологості ґрунту вони збереглися.

Як відомо за змістом берестяні грамоти були дуже різні – це й приватне листування, й господарчі чи юридичні документи. Писали не лише чоловіки, але й жінки та діти, тобто грамотність була загально розповсюдженою.

Кількість рукописних книг, створених на Русі у XI–XII ст., була, без сумніву, значною, проте до нашого часу дійшла лише маленька частка цього багатства – Євангелія, Ізборники, службові Мінеї, Псалтирі, Повчання, Требники, Житія, Патерики та інші твори. Їх можна поділяти на оригінальні, тобто створені на Русі, та перекладні – як правило, з грецької чи болгарської.

Крім того, їх можна поділити умовно ще на три великих групи – богослужбова, літургійна література (для відправлення служб у церквах); література релігійного змісту для читання; література не релігійного змісту, світська (збірники законів, літописи, художня література). Написані всі книжки на пергаменті кирилицею трьома різними видами почерків – уставом (коли всі літери великі, квадратні, не зв'язані між собою), півуставом (літери менші, виписані не так старанно, як в уставі) і, пізніше, скорописом. Заголовки писали в'язью. Серед ранніх давньоруських рукописів XI ст. є чотири великі рукописні книги із зазначеною датою створення.

Серед інших типів давньоруської книжності слід відзначити літописи. Найвизначніша пам'ятка в цьому жанрі – «Повість минулих літ», створена у 1111-1113 рр. монахом Києво-Печерського монастиря Нестором. Вона дійшла до нашого часу лише в більш пізніх списках, які містять, як правило, початковий Київський літопис, Київський літопис XII ст. і Галицько-Волинський літопис XIII ст. Склалися літописи і в другому центрі давньоруської книжності – в Новгороді.

До XI-XII ст. належать різні редакції юридичного збірника Київської Русі – «Правди Руської», величного кодексу норм феодалного права. Особливе місце в оригінальній давньоруській писемності займали патерики — розповіді про отців церкви, наприклад, високохудожній «Києво-Печерський патерик»; риторичні твори, серед яких «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Перлиною давньої літератури світового значення по праву вважається «Слово о полку Ігоревім», знайдене в кінці XVIII ст. і опубліковане вперше у 1800 р. Знайдений список «Слова» датувався XVI ст., проте написана поема була, як вважається, зразу після походу Ігоря на половців у 1185 р. Автор твору невідомий, хоча гіпотез щодо авторства «Слова» існує багато. Текст «Слова о полку Ігоревім» свідчить про наявність усталеної традиції поетичної творчості та високу культуру часів Київської Русі.

У XIII-XIV ст., у зв'язку з татаро-монгольським нашествям, центр вітчизняного книгописання переходить до Галицько-Волинського князівства, яке зберегло відносну самостійність. Саме на цих землях у XIII ст. був створений Галицько-Волинський літопис, визначний твір Давньої Русі, що дійшов у складі Іпатіївського списку початку XV ст. Проте і в Києві книгописання не втратило своїх традицій. До найвизначніших пам'яток українського книжкового мистецтва цієї доби належить Київський Псалтир 1397 р. – великоформатний, виконаний на добротному пергаменті кодекс, написаний уставом і прикрашений 302 мініатюрами, сюжетно орнаментальною заставкою, багатьма художніми ініціалами. Деякі малюнки, переважно на полях, для зручності з'єднано з ілюстрованим місцем тонкими лініями. У XV-XVI ст. у галузі: книжкової справи сталися відчутні зрушення: з'явилися нові осередки книгописання, відбувся поступовий перехід від пергаменту до зручнішого й значно дешевшого матеріалу – паперу, що сприяло значному збільшенню

писемної літератури і ширшому проникненню її до споживачів. Розширилася тематика книжок, розвинулася актова писемність, адміністративне діловодство. Формувалися монастирсько книжкові зібрання, окремі примірники книг у яких були оправлені сріблом, золотом і коштовними тканинами. З'явилися спроби перекладу богослужбових текстів на «просту» мову.

Рукописна книга пройшла довгий і складний шлях. У середні віки вже робилися спроби прискорити процес виготовлення книг – у скрипторіях текст книг або писали під диктовку кілька переписувачів, або переписували кожну сторінку в кількох примірниках, таким чином створюючи тираж.

Проте ці заходи не могли задовольнити зростаючу з часом потребу суспільства в освіті, культурі, науці. На зміну рукописному способу розмноження інформації мав прийти новий, більш досконалий і потужний. У багатьох країнах світу люди шукали способи механічного відтворення текстів. І такий винахід – друкарство – був зроблений у XV ст., хоча рукописна книга й після цього тривалий час продовжувала своє існування, поряд з друкованою.

Друкування – технічний спосіб розмноження тексту (чи зображення) шляхом одержання багатьох відбитків фарбою з однієї форми.

Мета друкування — прискорення процесу виробництва книжок. Основні складові традиційного друкарства – тиснення та набір (складання). Ці окремі елементи були відомі людству ще в найдавніші часи. Так, рельєфні печатки штампи і відбиття за їх допомогою малюнків, а згодом і текстів на м'яких матеріалах, були винайдені в різних куточках планети майже одночасно: в загадковій цивілізації Мохенджо—Даро, в Месопотамії, в Давньому Єгипті. До наших днів збереглося чимало давніх зразків своєрідних друкарських форм – штампів, виготовлених з каменю,

кістки, дерева, металу. В шумерів, а згодом в Ассирії штампики були у вигляді глиняних циліндрів, на яких було вигравірувано малюнок чи напис. Якщо цей циліндрик прокотити по м'якій глині, напис відіб'ється. Цей принцип був відомий давнім гончарам, які за допомогою штампа позначали глиняний посуд, цеглу. Принцип тиснення здавна використовувався й при виготовленні монет. Більш близький до нашої теми приклад – тиснення нагрітим металевим рельєфним штампом у вигляді доріжечника чи басм на шкіряних палітурках рукописних книг. З глибокої давнини відомо також друкування або набивання по тканинах, коли зображення малюнку відбивалося на міцно натягнуту тканину з рельєфу, вирізаного з дерев'яної дошки і вкритого фарбою. Найбільш раннім способом механічного розмноження книг була ксилографія (термін походить від грецьких слів «ксюлон» – деревина, «графо» – пишу) або обрізна гравюра, дереворит. Друкарську форму для ксилографічного друку виготовляли таким чином: поверхню рівної, виструганої дошки вкривали тонким шаром густого й клейкого рисового відвару. Текст, який треба було надрукувати, писали тушшю на тонкому папері і зразу ж прикладали до дощечки. Рисовий відвар вбирав не застиглу туш і на дерев'яній дошці з'являлася дзеркальна копія напису. Гострим ножом обережно видаляли місця, на яких не було туші, тобто з обох боків rischi, і дзеркальний напис наче виступав над загальним фоном. Рельєфні (випуклі) знаки вкривали фарбою і накладали зверху чистий аркуш паперу, притискаючи рівномірно і одержуючи таким чином відбиток. Отже, ксилографія – це спосіб одержання відбитків, тобто механічного розмноження текстів або зображень, з дерев'яних дощок. Ксилографія виникла і знайшла широке розповсюдження з VIII ст. в країнах Далекого Сходу, в першу чергу в буддійських храмах і монастирях, оскільки буддизм всіляко заохочував розмноження й розповсюдження релігійних текстів і зображень Будди. Спочатку

віддруковані аркуші склеювали в довгу стрічку та згортали в сувій. Однією з найдавніших ксилографічних книг, що збереглися, є «Діамантова сутра» (868 р.), індійський твір у китайському перекладі. Ця книжка має форму сувою довжиною 4,9 м, висотою 30,5 см і складається з 7-и аркушів паперу, склеєних в одну стрічку: 6 аркушів тексту і 1 аркуш із гравюрою, що зображує Будду. Але така форма книги для читання була незручною, і китайці придумали форму книги у вигляді ширми або гармоніки, причому першій і останній аркуші для міцності оклеювали тканиною чи цупким кольоровим папером. У порівнянні з сувоєм така форма книги значно зручніша: легко розкривається на тій сторінці, яка потрібна.

У Європі ксилографія з'явилась в кінці XIV – на поч. XV ст. Виникла вона тут самостійно чи прийшла зі Сходу – точно невідомо. Є гіпотеза, що ксилографію в Європу завезли араби – скоріше за все, разом з гральними картами, що друкувалися з дерев'яних дощок. Згодом ксилографію почали використовувати для відтворення листівок, картинок, якими прикрашали стіни кімнат. Найчастіше це були зображення святих, з невеликими супроводжувальними текстами. Серед гравюр, що збереглися, найдавніші зроблені в 1418 і 1423 рр. Значний крок вперед було зроблено, коли, спочатку в Німеччині і Голландії, почали випускати ксилографічні книжки—картинки, сторінки яких відтворені з цільних дерев'яних дощок. Це були, як правило, невеликі брошури: «Біблія бідних» – сюжети Старого й Нового Завітів у наївних картинках; «Апокаліпсис», «Життя й муки Ісуса Христа» та інші, надруковані латинською, німецькою, фламандською, англійською мовами. Були також ксилографічні календарі, книжки з астрології, хіромантії, латинської мови. В усіх цих книжках зображувальний бік превалює над текстом.

Отже, можемо констатувати, що у середньовіччі, поряд із традиційним рукописним способом створення книги, існували спроби механічного розмноження текстів, тобто друкування. Проте певний час, коли широкого попиту на книги ще не було, в економічному відношенні книгодрукування було не вигідним, не виправдовувало витрат. Лише з початком епохи Відродження, коли зростають міста, поширюється освіта, вивчення мистецтв і ремесел, з'являється порівняно дешевий папір, у Європі виникають об'єктивні умови для розвитку друкарства, тобто збільшений попит на книги вимагає відповідних удосконалень для прискорення процесів виробництва книг.

1.2. Виникнення та розповсюдження друкарства в Європі XV ст.

Сама історія винаходу з'ясована не до кінця. Зрозуміло одне: новий спосіб друкування винайдений був не одразу і не однією людиною. Тогочасне життя настійно вимагало задоволення зростаючого попиту на книги, а ксилографічний або рукописний способи справитися з цим не могли. В багатьох країнах Європи інтенсивно шукали шляхи до вдосконалення процесу розмноження книг. Проте не вдосконалення друкарського верстату (пресу), яким вже користувалися при виготовленні ксилографічних книжок та палітурок (оправ), і не лише принцип розбірного шрифту складають суть великого відкриття. Вони не дали б серйозного економічного ефекту, якби не був винайдений раціональний спосіб лиття друкарських знаків. Честь цього винаходу виборювали різні держави і міста – Франція, Італія, деякі історики вважають винахідником книгодрукування жителя Голландії Лауренса Костера. Проте всевітньо визнаним європейським першодрукарем вважається німець Йоганн Гутенберг (бл. 1399-1468 рр.). Про його пріоритет у цій галузі йдеться в кількох різних документах XV ст.

Суть винаходу Й. Гутенберга полягає в раціональному та продуктивному способі лиття друкарських знаків. Спочатку з твердого металу виготовлявся штамп (пуансон), на якому рельєфно в дзеркальному зображенні гравірувався буквенний знак. Пуансон вдавлювали в матрицю – пластинку, зроблену з м'якого металу, наприклад, з міді, внаслідок чого виходило поглиблене пряме зображення знаку. Матрицю вставляли в словолитну форму й заливали розплавленим металом, який повинен був легко плавитись при порівняно невисоких температурах, не бути дуже в'язким у розплавленому виді й швидко застигати при охолодженні.

Жодний природний метал таких властивостей не має, і в результаті тривалих дослідів Гутенберг вибрав сплав – гарт, який складався зі свинцю, олова та сурми. Після охолодження металу одержували металеву літеру з рельєфним дзеркальним зображенням букви. Словолитний прилад забезпечував масове виробництво ідентичних літер, які далі розміщували в набірній (складальній) касі (ящику, розділеному перегородками на окремі відділення за кількістю шрифтових знаків). Складальник брав їх звідти і складав із них у спеціальному інструменті – верстатці – слова і рядки. На набірній дошці з цих рядків складали друкарську форму. Для змащення металевих літер не підходили чорнила, які застосовувались для ксилографічного друку.

Гутенберг почав виготовляти друкарську фарбу із сажі та оліфи. Щоби одержати з покритого фарбою набору якісний відбиток, йому знадобився прес, основною частиною якого були плита, що за допомогою гвинта притискала до набору, вкритого аркушем паперу. З винаходом Й. Гутенбергом способу відливання літер, набірної техніки, друкарської фарби і друкарського верстата були створені основи того традиційного друкарського процесу, який згодом став застосовуватись в усьому світі.

Тріумфальний хід друкарського верстату по Європі розпочався ще за життя Гутенберга. Після судового процесу, коли друкарня та частина

обладнання Гутенберга перейшли до Й.Фуста, друкарем стає зять Фуста, учень Гутенберга, Петер Шеффер. Відомо, що він навчався в Ерфуртському та Паризькому університетах, був чудовим каліграфом, швидко засвоїв у повному обсязі винахід Гутенберга і вніс, безперечно, деякі вдосконалення. Випущені Шеффером упродовж 40 років діяльності книги стали своєрідним еталоном поліграфічного мистецтва. Серед його численних видань особливо слід відзначити Майнцький Псалтир 1457 р. Це перша в світі друкована книга, в якій названі імена друкарів та інші вихідні дані, а також представлена друкарська марка Фуста і Шеффера. У Псалтирі вперше була відтворена друкарським способом у дві фарби орнамента – чудові декоративні ініціали. Разом з чорною фарбою основного тексту одержуємо триколірний друк. Це перший досвід використання багатоколірної поліграфічної техніки. Орнаментальний узор ініціалів, складений з найтонкіших ліній, важко, а то й неможливо відтворити за допомогою розповсюдженої тоді обрізної гравюри на дереві (ксилографії). Тому історики друкарства припустили, що ініціали відтворені не з дерев'яної, а з металевої форми.

Таким чином, видання Псалтиря 1457 р. – значний крок вперед у становленні й розвитку поліграфічних способів репродукування.

Книжки Й.Гутенберга, Й.Фуста і П.Шеффера рознесли по світу звістку про новий винахід. Після того, як 1462 року був зруйнований Майнц, багато учнів і підмайстрів Гутенберга розійшлися по різних містах і країнах і заснували там друкарні. У Стразбурзі першим серед друкарів був Йоганн Ментелін, у Майнці одночасно з Фустом і Шеффером друкував книжки Ерхард Ройвіг, якого названо у виданнях ілюстратором. У Бамбергу жив і працював учень Гутенберга Альбрехт Пфістер. Деякі вчені вважають, що саме Пфістер надрукував так звану 36-рядкову Біблію, яку інші дослідники приписують Гутенбергу. Ніяких підтверджень гіпотез на користь того чи іншого видавця нема. Відомо, що

за 6 років самостійної роботи, з 1461 по 1466 р., Пфістер надрукував 9 книжок, на двох з них є його ім'я. В історії поліграфії ім'я А. Пфістера відоме тим, що саме він почав вперше робити ілюстрації в книзі, надрукованій з набірної форми. Це був важливий етап в становленні мистецтва книгодрукування. Книжки його призначалися для народного читання й були надруковані не на вченій латині, а німецькою мовою. З цією ж метою — допомогти читачеві в сприйнятті змісту книги — бамбергський друкар вмщував у них велику кількість ілюстрацій. Сама ця назва походить від латинського слова «ілюстраціо», що означає пояснення, висвітлення. Перша книжка з ілюстраціями вийшла в світ у 1461 р. Називалася вона «Богемський хлібороб, або розмова вдівця зі смертю»; через 2 роки Альбрехт Пфістер випустив друге видання цієї книжки. Ілюстрації виконані в техніці гравюри на дереві, розміром у всю сторінку. Друкувалися вони окремо від набору. В наступному виданні — «Дорогоцінне каміння» — на 88 сторінках розкидано 103 ілюстрації порівняно невеликого розміру, розміщених безпосередньо в тексті. Дослідники встановили, що текст та ілюстрації друкувалися окремо: перший прогін — текст, другий — ілюстрації на вільних місцях. Це був значний крок уперед у техніці ілюстрування. А в подальших своїх виданнях Альбрехт Пфістер, теж уперше в історії друкарства, об'єднав в одній формі текстовий набір та ілюстраційне кліше.

Надалі відтворена поліграфічним способом ілюстрація назавжди входить у друковану книжку. Часто друковані чорно-білі ілюстрації розфарбовували в усіх або в деяких примірниках тиражу.

Найкрупнішою друкарнею XV ст. була друкарня Антона Кобергера в Нюрнбергу. Тут одночасно діяло 24 друкарських верстата й працювало близько 100 чоловік. За 30 років друкарської діяльності Кобергер випустив 220 видань, в основному це великоформатні, добре ілюстровані книги. В їх оформленні брав участь молодий тоді ще, а надалі всесвітньо

відомий художник Альбрехт Дюрер. Серед найвидатніших видань цієї друкарні — «Книга хронік та історій» Г. Шеделя (1493 р.), в якій надруковано 1809 графічних ілюстрацій, насамперед зображень тогочасних міст, а також «Апокаліпсис» (1498 р.) з ілюстраціями А. Дюрера.

1.3. Рукописна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст. Заснування постійного книгодрукування та розвиток української книжкової культури

Період кінця XVI — першої половини XVII ст. можна назвати часом розквіту української книжкової культури. Таке піднесення позначилось і на мистецькому оформленні, і на тематиці та мові рукописних пам'яток. Якщо в другій половині XVI ст., точніше, починаючи від 60—х рр., відбувався процес проникнення народної мови в літературні пам'ятки, причому не лише світського, а й богослужбового характеру, то в першій половині XVII ст. вживання народної розмовної чи української книжної мови стало явищем повсюдним. Серед історичних причин спалаху письменства (йдеться не лише про літературу, а й про книгописання) можна виділити деякі основні.

Поширення реформаційних ідей стало неабияким поштовхом до пробудження національної свідомості, що, своєю чергою, спричинило вияв інтересу українських книжників до перекладу літургійних текстів "простою", тобто розмовною мовою. Другим важливим стимулом до активізації книгописання стала поява неперервного українського друкарства. З одного боку, друкована книжка збагатила репертуар новими пам'ятками і, зрозуміло, виграла порівняно з рукописною за якістю виконання та мобільністю виготовлення. З іншого — друковані видання викликали так звану читацьку спрагу на книжку, тоді як самі друковані

книжки цієї справи вдовольнити не могли. Адже можливості друкарень ще не відповідали рівневі попиту на їхню продукцію, друкована книжка коштувала набагато дорожче за рукописну.

Окрім того, цензурний контроль не давав змоги друкувати всі поспіль потрібні тодішній читацькій аудиторії твори (йдеться передусім про пам'ятки полемічного письменства, що мали подекуди яскраву спрямованість проти офіційної політики та церкви в межах Речі Посполитої).

Водночас розвиток української книжності відбувався під дією тих чинників, що формували її характер у попередній період. Зокрема, не переривалася традиція засвоєння візантійської спадщини. Пам'ятки візантійського походження, як і раніше, мали великий авторитет серед освічених українців і відчутно впливали на формування книгописання в Україні.

Починаючи від середини XVI ст. в українські землі дедалі активніше проникали пам'ятки західноєвропейської та центральноєвропейської культури загалом і літератури зокрема, здебільшого в друкованих виданнях. Головними посередниками в передачі західних пам'яток були чехи та поляки. Часто через ці слов'янські переклади західноєвропейські твори проходили апробацію та адаптацію в україномовному середовищі, згодом тут виникали і власні переробки та редакції.

Спалах у розвитку національної книжності насамперед виявився в істотному розширенні кола пам'яток. Під впливом друкованих чеських та польських реформаційних переробок, що з'явилися в Україні, українські книжники виконали переклади "посполитою мовою" літургійних і канонічних текстів. Серед таких пам'яток насамперед варто згадати Крехівський апостол другої половини XVI ст. (після 1563 р.), переклад з кальвіністського видання, Новий Заповіт Валентина Негалевського 1581

р., переклад з польського соцініанського тексту 1577 р. Мартина Чеховича. Під впливом друків Франциска Скорини в Україні здійснено переклад Пісні пісень (виявлено в Збірнику XVI ст.).

Власні друки Скорини користувалися досить великим читацьким попитом в останній третині XVI ст. Відомі, зокрема, такі копії цих текстів: Біблія 1568 р., переписана Василем Жугаєвичем; Біблія, одну частину якої переписав у 1575 р. Дмитро — "писарчик" із Зінькова, а другу — протягом 1576 — 1577 рр. ієрей Іоанн у Маначині; Біблія 1596 р. Луки з Тернополя. Старозаповітні біблійні тексти в редакції Скорини переписували або частинами (для збірників), або максимально повно. Наприклад, до списку чотирьох Скорининових перекладів біблійних книг, який закінчив 1568 р. Василь Жугаєвич у Ярославі, додано низку моральноповчальних творів Іоанна Златоуста, Єфрема Сирина, Григорія Богослова. У тексті передмов, післямов та заголовків замість імені Скорини внесено ім'я Жугаєвича: тут зазначено, що книжку переписано "працею и накладом ізбранного мужа в лікарських науках доктора Василя, Жугаєва сина зь Ярославля". Судячи зі змісту, повний список старозаповітних і новозаповітних текстів (враховуючи і невідомі в друках Скорини) містила Біблія, яку виготовив 1569 р. Лука в Тернополі.

Припускають, що окрім Скорининових текстів, перепис вміщував здійснені, можливо, трохи раніше, українські переклади і був автографом перекладача. Цей таки список міг бути протографом списку Біблії 1573 — 1577 рр., що зберігся у двох кодексах. Перший рукопис, згадуваний як копія Дмитра-"писарчика", містить невідомий у друку Скорининовий переклад двох книг Параліпоменон. Дослідники вважають, що частина тексту є перекладом, здійсненим близько 1570 р. з гебрайського джерела. Другу частину кодексу виконали впродовж 1576 — 1577 рр. у Маначині на Поділліна замовлення ієрея Іоанна, ймовірно,

два переписувачі. Окрім старозаповітних текстів, копіювали й інші друки Скорини. Найчастіше переписували Апостол. Зокрема, три списки XVI ст. зберігаються в збірці Перемишльської греко—католицької капітули у Варшаві. Відомий також перепис Апостола Скорини, якого скопіював ієрей Гермоген (Тихоня Яцкович), родом з Торчина, впродовж 1593—1594 рр. у Теслугові поблизу Берестечка.

Тогочасний книжковий репертуар збагачувався також за рахунок нових для української книжності жанрів. Це були "четьї", книги релігійного або й світського змісту. До першої групи можна зарахувати Учительне Євангеліє нового типу. Ця популярна в Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст. пам'ятка перейняла чимало рис "Постилли" М. Рея, перший друк якої з'явився 1557 р. у Польщі, та інших протестантських збірок проповідей. До другої групи залучають досить велике коло цілком світських творів, що надходили в Україну із Західної та Центральної Європи. Йдеться насамперед про пам'ятки повістєвої літератури, зокрема твір угорського гуманіста Ніколая Олаха "Аттила", Роман про Трістана та Ізольду, уривки "Декамерона" Боккаччо, французькі фабльо (байки), польські фацеції (жарти).

Розширювався український репертуар також за рахунок оригінальних та перекладних творів поезії, драми, історіографічної прози. У другій половині XVI ст. основними осередками виробництва книжок, як і раніше, залишалися монастирі: київські (Печерський, Михайлівський), галицькі (Унівський, Спаський), волинські (Зимненський, Пересопницький).

Провідну роль зберігала Києво-Печерська лавра. Зокрема, протягом 1553 — 1554 рр. тут переписано Києво-Печерський патерик, 1570 або 1571 р. — грудневу Мінею, 1604 р. — Збірник. Очевидно, книгописання в монастирі було поставлено на професійний рівень. Сюди запрошували для праці досвідчених майстрів не тільки з

українських земель, зокрема з Волині (Данило Новицький родом із Стулених Вод поблизу Володимира) і Галичини (дячок Несторець родом із Сокаля), а також з тих осередків православної культури, що діяли поза межами України.

У Галичині добре налагодили книгописання в Унівському монастирі. Наприклад, 1557 р. схимник Касіян скопіював тут Євангеліє, а перед 1595 р. ієромонах Антоній — Мінею.

На Волині в XVI ст. таким центром був Зимненський монастир поблизу Володимира. Зокрема, Феодор, учень Зимненського архімандрита, 1565 р. закінчив переписувати Кормчу. Можливо, при монастирі функціонувала певна книгописна майстерня, яка мала свої традиції. Збереглися документальні свідчення, що тут існувала школа, в якій навчали грамоти. А ктитори цієї школи — Олександр Федорович Чорторійський і його дружина Марія Деспотівна сприяли виготовленню книжок.

У XVI ст. книжки виготовляли також при міських церквах, зокрема в Галичині. Наприклад, Євангеліє-тетр 1593 р. переписано при Жидачівській, Мінея січнева 1555 р. — при Риботицькій церквах. У другій половині XVI ст. чимало книжок копіювали при школах. У відомому заповіті 1577 р. волинський шляхтич Василь Загоровський, виділяючи кошти на утримання школи, висловив бажання, щоб дяк не лише навчав дітей читати, а й виготовляв книжки.

Від середини XVI ст. відбувалася помітна активізація книгописання в Галичині та на Волині, хоч Київ і надалі зберігав провідну роль у цьому процесі. Осередки книгописання в Галичині, на Холмщині та Підляшші були тісно пов'язані з діяльністю братств, навчальними закладами початкового і середнього типу. Важливим центром книгописання був Львів, де працювали духовні особи (священик Захарія) і світські переписувачі (Сава Григорієвич). Досить

високий рівень розвитку книгописної майстерності приваблював сюди переписувачів з інших міст Галичини (наприклад, ієрей Андрій був родом з Ярослава). На початку XVII ст. анонімні львівські книжники виготовляли також копії публіцистичних пам'яток, творів художньої літератури (відомі два Збірники—1603 та 1608 pp.).

Крім Львова, помітними осередками книгописання в Галичині, на Холмщині та Підляшші упродовж XVI ст. були Перемишль ("Бесіди" Іоанна Златоуста 1567 р. Гаврилця, сина Романового), Сянок (Апостол 1551 р. переписувача Власія), Городок (Євангеліє 1591 р.), Стрий (Євангеліє—тетр 1591 р. Симеона — стрийського вчителя зі Львова, родича Макарія Тучапського), Яворів (Євангеліє 1595 р. диякона Георгія), Галич (Євангеліє Свіштовське 1568 р. диякона зі Стрия Іоанна), Ярослав, Жидачів. Від початку і середини XVII ст. Збереглися згадки про книгописання в Дрогобичі (Євангеліє 1612 р.), Стрию (Євангеліє кінця XVI — початку XVII ст. і Апостол 1611 р. Василя Богоносика), Риботичах (Тріодь пісна 1625 р. диякона Мартина), Старому Самборі, Нижанковичах, Делятині, Миколаєві, Жовкві, Янові. Осередками виготовлення книжок у Галичині стали не тільки міста й містечка, а й села, де, очевидно, працювали поодинокі копіїсти, здебільшого священики місцевих церков, рідше — світські особи. Зокрема, ієрей Олексій 1559 р. переписав Євангеліє—тетр у с. Кузьміні на Перемищині. А "ч[е]стний юноша Власій" з с. Грімкого "пописав золотом предословія" Євангелія, написаного на замовлення Григорія Кучірки. Частина книжок у Галичині переписували і в монастирях: Унівському ("Тактикон" Никона Черногорця 1601 р.), Рудницькому (Пролог 1605 р.), Скиті Манявському, Крехівському.

На Волині книжкові центри другої половини XVI ст. нерідко виникали в маєтках заможних шляхтичів, декотрі з яких

організували вчені гуртки (наприклад, князь К Острозький).

Відомі факти переписування книжок у містах: Луцьку (Євангеліє 1621 р.), Володимирі (Євангеліє 1573 р. попа Трохима Веремієвича), Хорошеві (Новий Заповіт 1581 р. Валентина Негалевського), Острозі, Ратні, Почаєві, Корці. До виготовлення книжок були причетні переважно особи духовного сану. Світські переписувачі працювали здебільшого в селах: Хорошеві (Євангеліє 1608 р. писаря Івана), Куклях на Луччині (Євангеліє 1611 р. Андрія Яковича родом зі Старого Самбора), Новому Камені (Євангеліє 1634 р. священника Григорія Дашковича). З Волині походять також втрачений Загорівський Апостол 1554 р., Євангеліє другої половини XVI ст. із с. Іванич, Євангеліє XVI ст. з містечка Александрії на Рівненщині та ін.

У Наддніпрянській Україні книгописання, на відміну від галицько-волинського, зосереджувалося здебільшого в монастирях: Києво-Печерському, Михайлівському, Золотоверхому, Межигірському, Канівському, де, очевидно, мало більш-менш організовані форми. Важливо зазначити, що в першій половині XVII ст., незважаючи на активізацію друкарства в Києві, книгописання далі відігравало істотну роль у розвитку культури. Змінився лише репертуар переписуваної книги, яка тематично доповнювала коло друкованих видань. Йдеться, зокрема, про компоновані індивідуально збірники різноманітного змісту, від морально-повчальних, філологічних, теологічних, до укладених з пам'яток публіцистики (зокрема полемічних) і художньої літератури.

Рукописні кодекси виготовляли й поза монастирями: у Києві (Мінея 1591 р. Лазара Івановича), Ніжині (Тріодь квітна середини XVI ст. Іллі, сина Григорія Ярошика), Вишгороді (Тлумачний псалтир 1614 р., переписаний "тщанієм і трудом і накладом" поповича Василя, сина Прокопія).

Збереглися спорадичні відомості й про розвиток книгописання в інших регіонах України. На Поділлі книжки виготовляли переважно в містах та невеликих містечках, причому світські переписувачі кількісно переважали над представниками духовенства, починаючи від XVI ст. Осередки книгописання в другій половині XVI ст. сформувалися в Тернополі (згадувана Біблія XVI ст., яку скопіював Лука зі Скорининських друків), Збаражі (Євангеліє 1598 р. Міська Павловича). Від початку XVII ст. книжки переписували також у Бучачі (Ірмологіон 1603 р. Михайла, поповича Пчанського), Підгайцях (Октоїх 1610 р. Івана Борисикевича), Бережанах (Апостол 1600 р.).

Про книгописання на Закарпатті джерела майже не подають відомостей. Проте, очевидно, книжки виготовляли в монастирях, зокрема Мукачівському, Грушівському, а також у позачернечих колах — в Ужгороді, Мукачеві, Тячеві. До рукописів закарпатського походження належать Скотарське Євангеліє 1588 р., "Богословіє" 1598 р., Нягівське учительне Євангеліє, а також низка пам'яток, що мали полемічне спрямування, зокрема Турунський збірник кінця XVI початку XVII ст. з низкою протикатолицьких творів.

В окрему групу можна виділити осередки протикатолицької полемічної діяльності. Наприкінці XVI ст. (після 1596 р.) такі центри виникали переважно на Волині та в Галичині. Провідну роль у протикатолицькій полеміці відіграв Острог, де створено цикл публіцистичних трактатів. Важливими центрами протикатолицької діяльності в Галичині стали Львів і Скит Манявський, де певний час перебував Іван Вишенський. Полемічні твори, що виникли на галицьких землях, поширювалися здебільшого в рукописному вигляді, оскільки для широкого і планомірного їх видання внаслідок обмеженості прав населення західноукраїнських міст, утисків і

перепон, що їх чинили магістрати та католицька ієрархія, склалися несприятливі умови.

У 20-х рр. XVII ст. головним центром створення полемічної літератури став Київ, де працювали Іван Борецький, Захарія Копистенський, Петро Могила. Тут були сприятливіші умови для видання полемічних творів, проте деякі пам'ятки залишилися ненадрукованими і поширювалися в копіях. З Києва походять і переписи друкованих пам'яток ("Літосу" Петра Могили, "Треноса" Мелетія Смотрицького). Зберігся скомпонований у Києві цікавий збірник, до складу якого увійшли протикатолицькі та протиуніатські матеріали, зокрема текст промови на сеймі 1630 р. про утиски православних, виписки зі справи про сутички православних з уніатами у Вільнюсі. В іншому збірнику київського походження, укладеному в першій чверті XVII ст., вміщено полемічний "Діалог або розмову о православної и справедливой вери" Мелетія Пігаса.

Деякі полемічні пам'ятки створено в Луцьку, хоча ширших відомостей про діяльність луцьких полемістів знайти не вдалося. У середині XVII ст. до полеміки долучився Канівський монастир, де, наприклад, попович Федір Михайлович Крилаловський до тексту Кормчої 1645 р. додав переписи "Отпису на лист... Іпатія Потія..." та "Исторіи о Листрикійском синоді" Клірика Острозького.

Формувалися великі книжні зібрання. Найбільша кількість рукописних пам'яток осідала в монастирських бібліотеках. У середині XVI — першій половині XVII ст. далі поповнювалися книгозбірні Києво-Печерського, Пустинно-Микільського, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, у Галичині — Унівського, Крехівського, львівського Онуфріївського, на Волині — Дерманського, Зимненського, на Закарпатті — Мукачівського, Грушівського монастирів.

Основну частину фонду монастирських бібліотек становили рукописні пам'ятки, причому не лише українські, а й білоруські, російські, латинські, польські, грецькі. Сюди входили й друківані книжки. За тематикою склад бібліотек був досить різноманітним. Окрім літургійних книжок (Євангелій, Апостолів, Службників, Чиновників, Міней, Тріодей, Ірмологіонів), тут зберігалися й "четьї" книжки, зокрема Ліствиці, Патерики, Пролог, патристичні пам'ятки (найчастіше представлені збірками творів Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна, Василя Кесарійського, Феодора Студита), Шестодневи, Учительні Євангелія.

Монастирські бібліотеки формувалися з книжок, переписаних зусиллями ченців, і за рахунок дарів. Переважно книжки до монастирів дарували магнати і шляхтичі (Михайло Вишневецький 1618 р. — до Мгарського монастиря), духовні ієрархи (Гедеон Балабан 1596 р. — до Жидичинського монастиря), рідше — середньозаможні міщани й селяни (київський міщанин Кузьма Кипшаний 1591 р. — до Михайлівського монастиря в Києві). Жертводавцями виступали й провідні культурні діячі (зокрема Йов Борецький 1631 р. — до Михайлівського Золотоверхого монастиря).

Одна з найбільших книгозбірень сформувалася в Києво-Печерському монастирі. Бібліотеку поповнювали книжки, переписані власне для її потреб (Мінея 1570 — 1571 рр. "дячища" Данила Новицького, Збірник 1604 р. Марка з Єрусалима), і численні дари — здебільшого ченців. Наприклад, старець Олексій Волинець 1554 р. передав монастиреві переписаний протягом 1553 — 1554 рр. на його замовлення заходами дячка Несторця Києво-Печерський патерик. Черниця Євфимія перед 1630 р. склала тестамент, у якому заповіла після своєї смерті передати до бібліотеки "през честного отця Памвона Беринду" Збірник кінця XVI ст. Збереглися відомості про написання

книжок також для Київського монастиря Спаса на Берестові, Михайлівського Золотоверхого.

Кодексами, що їх виготовляли ченці, поповнювалася і бібліотека Унівського монастиря. Зокрема, 1577 р. ієромонах Йона переписав "дві книги Студити Псалтиря". Перша з цих книг — студитські правила чернечого життя — збереглася до наших днів. 1601 р. уставник Васіян переписав "Тактикон" Никона Чорногорця. Книгозбірня поповнювалася і за рахунок пожертв, причому до бібліотеки надходили переважно високоякісні за рівнем виконання книжки. Зокрема, майстерно оздоблені, ідентичні палеографічно два різні списки "Бесід" Іоанна Златоуста подарувала монастиреві 1617 р. черниця Євгенія Васильківська.

Однією з найбільших у Галичині в першій половині XVII ст. стала збірка Крехівського монастиря. Окрім різних за тематикою друкованих книжок, а саме: творів українських і чужомовних авторів (з історії, філософії, мовознавства), до монастирської збірки належали рукописні пам'ятки. Зафіксовано дари книжок до Мгарського (1618 р.), Рудницького (1627 р.) монастирів, монастиря Чесного Хреста, ймовірно, у Володимир. Деякі книжки містять власницькі написи Києво-Видубицького (кінця XVI — першої половини XVII ст.), Бережанського (1609 р.), Батуринського (першої половини XVII ст.), Луцького (першої половини XVII ст.) монастирів. Ймовірно, упродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. зросла кількість церковних збірок. Характерно, що вже від другої половини XVI ст. книжки до храмів дедалі частіше дарували світські особи: Мартин Мацько 1570 р. (до церкви с. Потохова), Василь Ільків Оліярів син із Скутника у 1618 р. (до церкви Городка Солоного), Іван Третецький 1649 р. (до львівської церкви Іоанна Богослова на Підзамчі). Передавали книжки до церков і представники білого духовенства

(зокрема щирецький священик Іоанн 1598 р. — до церкви в Красові).

Від другої половини XVI ст. жвавіше формувалися приватні книгозбірні. Досить велику бібліотеку в першій половині XVII ст. мав відомий церковний діяч Зосима Прокопович. Збереглися декілька книжок (Листвиця XVI ст., "Слова" Григорія Богослова, Кормча кінця XVI — початку XVII ст., Збірник 1603 р., Збірник повчальних творів і Скитський патерик початку XVII ст., Євангеліє учительне першої половини XVII ст.) з власними підписами книжника: "Зосима Прокопович єпископ Черниговский Печерный рукою властною". Особливо цінну збірку, що складалася з 3304 друкованих і рукописних українських та чужоземних книжок, мав Петро Могила. До бібліотеки Могили належали, зокрема, збірник творів Іоанна Дамаскина кінця XVI — початку XVII ст., Службник із Требником архієрейським 1632 р. Цінні бібліотеки зібрали Йов Борецький, Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький, Кирило—Транквіліон Ставровецький, братські діячі.

Після смерті монахів їхні збірки здебільшого переходили у власність монастирів. Наприклад, Устав XVI ст. успадкувала 1595 р. бібліотека Унівського монастиря, книжки Зосими Прокоповича, Києво-Печерська книгозбірня. У бібліотеках православної шляхетської верхівки переважала латиномовна і польськомовна література. Проте певну частку в них становили й українські рукописні пам'ятки. Книжкові збірки мали середньозаможні шляхтичі та міщани. Цінна бібліотека належала львівським міщанам — братам Юрієві та Івану Рогатинцям. До збірки, що налічувала близько 50-60 томів, входили друковані та рукописні книжки. Цікаво, що Рогатинці навіть спеціально винаймали писаря, який виготовляв книжки для їхньої бібліотеки. Рукописні пам'ятки зберегли власницькі записи світських осіб, починаючи від XVI ст. У цих нотатках

фігурували мешканці міст (Андрій, очевидно, із Жидачева, козелецький міщанин Семен Малий перед 1568 р.), інколи — сіл (Федір Мацевич перед 1653р. із с. Олександрівки або Оржиці).

Поняття "друкарство в Україні" вужче від поняття "українське друкарство". Історію українського друкарства можна починати з діяльності першої Краківської кириличної друкарні кінця XV ст., що була створена для обслуговування насамперед України й Білорусі і, ймовірно, мала зв'язки з українськими культурними осередками. Не тільки на Білорусь, а й для України були розраховані видання білоруського першодрукаря Франциска Скорини, Симона Будного, Василя Тяпинського (за походженням українця), а також публікації заблудівської друкарні гетьмана Великого Князівства Литовського Григорія Ходкевича, нащадка київських бояр.

Водночас не випадковим був той факт, що перші друкарні на землях України виникли у Львові — осередку політичної, економічної та культурної активності міщанства, і у Острозі — резиденції найбагатшого і найвпливовішого тогочасного українського магната.

Неслушно було б вважати обидві перші в Україні друкарні породженням локальної ситуації у Львові й Острозі, насправді, заснування друкарень у цих містах було пов'язано з потребами громадсько-політичного і культурного руху всієї України.

Складовою частиною загального піднесення культури протягом останніх десятиріч XVI — першої половини XVII ст. закономірно став і розвиток друкарства. В цій галузі найбільші заслуги мали ті соціальні верстви і ті центри, які були найактивнішими і в інших сферах духовної творчості.

Вплив на характер українського друкарства мали культурні течії, що розвивалися не лише в межах України, а й у міжнародному контексті. Слід гадати, не випадково до третьої чверті XVI ст.

належить початок постійного друкарства в цілій низці країн Центральної і Східної Європи, а також виникнення поза межами цього регіону друкарень, спрямованих на його обслуговування. У Венеції в той час працював перший відомий нині друкар-болгарин Яків Крайков з Софії, в Братові (Трансільванія) дякон Коресі почав друкування книг румунською мовою і паралельно з цим друкував також церковнослов'янські видання. В Тюбінгені й Ураху діяла друкарня Пріможа Трубара, що ставила собі за мету розповсюджувати протестантські книги (надруковані кирилицею, глаголицею, латинкою) серед південних слов'ян, насамперед словенців і хорватів. 1574 р. у Будишині побачила світ перша друкована книжка серболужицькою мовою. З 1575 р. у Люблянні кілька років працювала перша словенська друкарня. У третій чверті XVI ст. розпочалося друкарство і в ряді інших міст Центральної та Східної Європи: Торунь — 1568 р., Познань — 1577 р., Банська Бистриця, Трнава і розташований неподалік від українських земель Бардіїв — 1577 — 1578 рр., Рига — 1578 р. і т. д. Очевидно, цілком співставними були темпи визрівання об'єктивних соціально—економічних передумов виникнення друкарства, попри всю різноманітність конкретних мотивів діяльності друкарів. Різноманітними були і суспільні верстви, пов'язані з першими друкарнями різних країн і регіонів.

Заснування перших друкарень у Львові і Острозі припадає на час піднесення суспільно-політичного руху. Водночас це була доба, коли і освіченому духовенству, і причетним до освіти мирянам стала зрозумілою потреба забезпечити всі храми церковно-літургичними книгами і добитися такої уніфікації тексту цих книг, якої не можна було досягти рукописним способом. Потрібна була саме друкована книга. Необхідною вона стала в цей час для шкіл, для полеміки з тими, хто заперечував політичні, релігійні та культурні права українців.

Для виникнення друкарства саме у Львові щасливою обставиною стало те, що тут поєдналися інтереси й плани, з одного боку, львівських українських міщан, а з іншого — мандрівного друкаря Івана Федоровича, який перед тим працював у білоруському містечку Заблудові. І якщо раніше Іван Федорович був на службі в державній друкарні, а у Заблудові — в друкарні Г. О. Ходкевича, то тепер він вирішив відкрити власне підприємство, стати не лише друкарем, а й видавцем. Задумавши заснувати власну друкарню не випадково обрав Львів: велике торговельно-промислове і культурне місто.

Іван Федорович прибув до Львова, коли тут активізувалася політична й культурна діяльність міщан, на передмісті Підзамче діяли Миколаївське та Благовіщенське братства, велася підготовка до реорганізації Львівського Успенського братства і заснування його школи. Дедалі більше ставало міщан, які мали великі книжкові збірки. Іван Федорович вже в Заблудові міг довідатися про цю культурно-освітню діяльність львівських міщан, про їхню роль у суспільно-політичному русі, а тому мав підстави сподіватися, що саме у Львові знайде сприятливі умови для самостійної видавничої діяльності. Він не міг не знати, що у Львові жило багато кваліфікованих ремісників, у тому числі фахівців, яких можна було залучити до виготовлення та ремонту друкарського обладнання. Є навіть неясні вказівки про існування у Львові друкарні до приїзду туди Івана Федоровича, але жодної книжки від неї не збереглося, в той час, як відомо, понад півтисячі примірників федоровських друків. Тому наявність дофедоровської друкарні в Україні довести важко; якщо ж припустити, що така друкарня існувала, то тоді, в усякому разі, була малопотужною і короткотривалою.

За свідченням самого Федоровича, він знайшов допомогу не серед "багатих і благородних", а від "неславних в мирі" — ремісників,

крамарів, представників нижчого духовенства. Зокрема, освічений сідляр Сенько Каленикович безплатно надав друкареві житло, позичив йому значну суму грошей, допомагав налагодити зв'язки з краківськими ремісниками і купцями. У тогочасних документах приятелями Івана Федоровича названі львівські міщани Михайло Дашкович, Іван Мороховський, швець Яцько, маляр з Підзамча Лаврентій Пилипович Пухала. На навчання до останнього друкар віддав свого помічника — юнака із Заблудова Гриня Івановича. З допомогою львівських знайомих Іван Федорович зайнявся виготовленням нового друкарського обладнання і ремонтом старого.

Знайдені відомості про його винаходи в ділянці артилерійської техніки дозволяють припустити, що Федорович вносив технічні вдосконалення і у поліграфічне виробництво. Його верстат був на той час досить досконалим: в багатьох друкарнях верстати такої конструкції використовувалися навіть наприкінці XVIII ст.

У лютому 1573 р. львівська друкарня почала працювати, а через рік закінчила друкування "Діань і послань апостольських" — книги, яку скорочено називали Апостолом. Перевидаючи Апостол, Іван Федорович наблизив правопис до загальноприйнятого в Україні, істотно доповнив вступну частину, збагатив орнаментику. А головне, що наприкінці книги він замість офіційної за стилем післямови включив "Повість откуда начася і како совершися друкарня сія". Це мемуарно-публіцистичний твір, в якому друкар схвильовано оповідав про свою вірність високому покликанню: служити людям і церкві "художеством" власних рук. На самотійну роль Івана Федоровича як видавця і, можливо, на участь у виданні львівських міщан вказує друкарська марка, що включала герб Львова і особистий герб першодрукаря. Останній подібний до гмерків — домових знаків міщан. У Львові у той час такі гмерки застосовувалися як тавра на ремісничих виробках,

прикрашали фасади будинків, зображалися на надгробках тощо.

Того ж 1574 р. Іван Федорович надрукував перший у Східній Європі друкований підручник — Буквар. Для його укладання використано відомі раніше рукописні посібники для вивчення грамоти, граматичні статті з рукописних збірників різного походження, в тому числі й білорусько-українських. Так, після літер і складів вміщено добірку найважливіших молитов, пізніше — уривки з Книги притч Соломонових про необхідність навчання, різні моралістичні сентенції. Після цього — звертання до батьків у формі досить логічної компіляції з різних біблійних книг. Тут залучено й тексти українсько-білоруського походження, про що свідчить мова окремих речень (наприклад, "Не дотикайся межей чужих і на поле сироти не вступуй"). У післямові, написаній церковнослов'янською мовою, видавець вказує на мотиви своєї праці над книгою: "Возлюблений честний, християнський, руський народе гречеськаго закона", — звертається він до читачів: "Аще сії труди моя благоугодни будут Ваші[й] любві, прийміте сія с любовію, а я і о іних писаніих благоугодних с вожделінієм потрудитися хощу, аще благоволит Бог, вашими святими молитвами" .

Підкреслення належності до "гречеського закону" ставить видання в контекст прагнень тодішніх українських і білоруських книжників протиставити грецькі коріння власної релігії та освіти латинській освіченості католиків. Вихідні дані в кінці книжки наведено не церковнослов'янською, а тодішньою українською писемною мовою: "Видрукувано во Львові, року 1574". Як видно зі змісту та післямови, книжка призначалася для дітей, які вивчали кириличну писемність. Хоч приклади відмінювання і навчальні уривки було подано церковнослов'янською мовою, оволодіння ними давало учням змогу читати й писати також українські й білоруські

тексти. Церковнослов'янська мова розглядалася тоді як "високий стиль" рідної мови, тому Буквар, виданий у Львові для потреб місцевих українських школярів, цілком заслуговує назви першого відомого нам друкованого українського підручника.

Укладання і надрукування Федоровичем у Львові Букваря пов'язане з освітніми планами міщан, які поступово піднімали рівень своїх шкіл. 1572 р. "представники всієї української громади та передміщан" Львова добилися від королівської влади визнання за українським населенням права посилати синів до гімназій та шкіл для вивчення "вільних мистецтв", а у квітні 1575 р. видання Букваря стало внеском у здійснення широкої програми культурно-освітніх заходів, наміченої міщанами Львова та інших міст.

Попри початкові успіхи Івана Федоровича, вести самостійну друкарню йому було нелегко. Хоч друкареві не відмовляли в кредиті, а суми боргів і зобов'язань боржників зрівноважувалися, проте гроші, вкладені в друк, поверталися повільно. Це був один з мотивів того, що 1575 р. друкар Іван Федорович вступив на службу до князя Костянтина Острозького. Запрошення друкаря на службу до Острога пояснюється насамперед наміром князя видати церковнослов'янську Біблію, але поки готувався її текст, друкар отримував інші доручення. Зокрема, він став "справцею" (управителем маєтків) Дерманського монастиря. Втім, цілком ймовірно, що вже в Дермані були надруковані якісь малоформатні видання, які до нас не дійшли. Видавнича програма Острозької друкарні, з одного боку, була розроблена князем Острозьким і українськими, грецькими та іншими книжниками, яких він залучив до праці в Острозькій академії. З другого боку, авторитет Івана Федоровича як друкаря і літератора був великим, тому видавець і його радники рахувалися з його думками та досвідом. Отже, острозькі видання, подібно до того, як раніше заблудівські,

стали виявом своєрідного компромісу між місцевими літературно-освітніми колами і друкарем. Текст передмов і післямов став ближчим до традиційних зразків, які на той час залишалися загальноприйнятими у кириличній східнослов'янській і південнослов'янській рукописній книзі. Водночас в ці роки в Острозі утверджуються елементи, характерні саме для друкованої книги: окремий титульний аркуш, вірші на герб, віршована присвята меценатові.

Першим острозьким виданням була грецько-церковнослов'янська "Азбука" (Буквар) з датою 18 червня 1578 р. Книжка містила грецьку абетку, далі надруковані паралельно молитви грецькою і церковнослов'янською мовами, передрук Львівського букваря і нареппі Сказання чорноризця Храбра "Про письмена". Цей твір визначна пам'ятка староболгарської літератури — сприймався тоді як апологія слов'янської кириличної писемності, хоч за задумом автора йшлося про глаголицю. Прославляння у цій пам'ятці просвітителя слов'ян Константина-філософа мало на меті звеличити освітню діяльність іншого його тезки — князя Острозького. Проводилася певна аналогія між діяльністю острозького гуртка і просвітництвом доби Константина-філософа.

Можливо, "Азбука" була виданням самого Івана Федоровича, а не князя Острозького. На таку думку наводить те, що "першим овочем" князівської друкарні названа (у передмові до цього друку) "Книга Нового Завіту" — Псалтир і Новий Завіт, що вийшов у світ 1580 р. Книга невеликого формату була надрукована дрібним напівуставним шрифтом і призначалася, в першу чергу, для домашнього читання, хоч пізніше вживалася і в літургії. Щоб полегшити використання книги в богословських студіях, зокрема, в доборі аргументів при полеміці на захист православ'я, до Євангелія і Апостола було додано алфавітно-предметний покажчик. Цей укладений острозьким книжником Тимофієм

Михайловичем покажчик вважають першим в Україні друкованим виданням науково-допоміжного, інформаційного характеру.

Справжнім шедевром друкарської майстерності стала Острозька Біблія, завершена 1581 р. Над підготовкою тексту до видання разом з друкарем Іваном Федоровичем працювали українські книжники Герасим Смотрицький, Тимофій Михайлович та інші, вчені греки Діонісій Раллі-Палеолог, Євстафій Нафанаїл. За основу прийнято список Генадіївської Біблії, а до редагування залучалися також грецькі, латинські, чеські тексти біблійних книг. На титульному аркуші підкреслювалося, що книга є докладним перекладом з грецької Біблії семидесяти толковників (Септуагінти).

У вміщеному перед текстом вірші про герб князя Острозького видана в Острозі книга порівнюється зі зброєю ("острийшее меча обоюдоострое слово" — цитата з Апостола), яка допоможе подолати "еретиков полки умовредная". Далі еретики іменуються хижими вовками. Вірш про герб був своєрідною присвятою-зверненням до видавця. У більшості наступних видань після вірша вміщувалася прозова присвята меценатові, а тоді вже повчальна передмова до читача. Проте в Острозі сам меценат був видавцем, тому замість присвяти вміщено передмову—декларацію від імені видавця, а за нею — ще "предсловіє", яке закінчується віршем. Сама передмова від видавця чітко поділяється на дві, навіть на три частини. Перша і друга надруковані паралельно грецькою і церковнослов'янською мовами. Перша частина — це молитва видавця, який дякує Богові, що дозволив завершити задуману і почату справу. "Предсловіє" Герасима Смотрицького має богословський характер і присвячене значенню Святого Письма. Заключний вірш повторює вже знайомі нам мотиви про роль "слова" у боротьбі з "хижими вовками", про освітницький характер видавничої діяльності

К. Острозького, який проголошується продовжувачем князів Володимира і Ярослава Мудрого. Перший варіант післямови (1580) складено лише церковнослов'янською мовою, другий (1581) має паралельний грецький текст. За формою перша післямова — традиційний колофон. Підкреслено ініціативу князя К. Острозького, названо його титули, після чого сказано про надрукування книги Іваном Федоровичем. У другій післямові перша частина знову має форму молитви. У ній йдеться про "православного князя" (без прізвища і титулів), який дав змогу Івану Федоровичу надрукувати книгу.

Спершу наклад планували надрукувати до 12 липня 1580 р., і таку дату подано в післямові у частині накладу. На більшості примірників вказано іншу дату виходу — 12 серпня 1581 р. Цей день, очевидно, було визначено як остаточний термін надрукування Біблії, але, ймовірно, ще деякий час після того тривало додруковування тих частин, тираж яких був меншим.

Острозьку Біблію часто називали "руською", або "словенською", хоч тексти її на церковнослов'янській мові. Як сам текст Острозької біблії, так і її літературні додатки мали значний резонанс у східнослов'янських літературах. Острозьке видання Біблії було передруковано 1663 р. і служило основою для багатьох наступних перевидань. Авторитетність острозького видання сприяла прийняттю південними слов'янами саме східнослов'янської версії церковнослов'янщини.

Ще до виходу в світ Біблії, 5 травня 1581 р., в Острозі було надруковано окремою летючкою "Хронологію" — силабічні вірші на біблійні теми білорусько-польського за мовою творчості і литовського за походженням поета-кальвініста Андрія Римші.

Незабаром після закінчення праці над Біблією Іван Федорович повернувся до Львова і розпочав підготовку обладнання для нової власної

друкарні. Як свідчать джерела, він "помислил бил болше книг ремесла своего друкарського на потребу церквам святым розмаїтих для хвали Божеї в науку православним християнам видати". Смерть перешкодила виконати ці плани.

5 грудня 1583 р. Іван Федорович помер у Львові в будинку кравця Антона Абрагамовича, який став пізніше діяльним учасником суспільно політичного руху львівських українців.

Друкарня Острозької Академії була втіленням в Україні витвореного у Західній Європі типу видавничого закладу при школі вищого типу і науково літературному гуртку книжників. Нагадаємо про друкарні при Альдинській Академії у Венеції, при "тримових ліцеях" у Лувені й Алькала, засновану пізніше друкарню при Замойській Академії. І хоча зв'язок Острозької друкарні із школою не став настільки безпосереднім, як планувалося спершу, ця друкарня вирізнялася з-поміж інших українських видавничих закладів різноманітністю репертуару. З 29 відомих нині її видань (загальним обсягом 1528,5 аркуша) до числа літургічних належить лише 8 (обсягом 575 аркушів). Таким чином, частка літургічної літератури була значно нижчою, ніж у будь якій іншій православній друкарні в Україні. Також у масштабах православного кириличного друкарства це було явище виняткове. Зате Острозька друкарня започаткувала публікацію церковнослов'янських перекладів тих творів візантійської патристики, які користувалися популярністю у всіх православних народів ("Маргарит" Іоанна Златоуста, "Книжка о постничестві" Василя Великого).

Острог став також першим в Україні центром видання тогочасної публіцистики, яку пізніші дослідники назвали "полемічною літературою". Було видано, зокрема, "Ключ царства небесного" Герасима Смотрицького (1587), упорядкований Василем Суразьким-

Малюпшицьким збірник "О единой істинной православной віре" (1588), твір Клірика Острозького "Отпис на лист в Бозі велебного отца Іпатія Володимирського і Берестейського єпископа..." (1598), збірник "Книжиця" (1598), українське видання "Апокрисиса" Христофора Філалета. Принципово новим явищем стало двомовне видання "Лікарство на впалий умисел чоловічий" (1607), воно містило паралельно церковнослов'янський і український тексти. Тематична різноманітність видань друкарні була безперечною заслугою її літературних керівників, серед яких були такі визначні діячі культури, як Герасим Смотрицький, Василь Суразький (Малюпшицький), Дем'ян Наливайко.

У 1602 – 1605 рр. друкарня діяла в Дерманському монастирі під керівництвом Дем'яна Наливайка. Проте після смерті багатого мецената князя К. Острозького друкарня не змогла знайти достатніх засобів для продовження видавничої діяльності.

З числа взятих на облік книг, виданих в Україні до 1648 р. Включно, 18,6% надруковані церковнослов'янською мовою, 13,9 церковнослов'янською і українською, 11,2 % — українською. Оскільки церковнослов'янською мовою видавалися переважно найбільші за обсягом видання (літургічні книги, пам'ятки патристики), в загальному обсязі друкованої продукції частка церковнослов'янських текстів значно вища: понад 75%. При цьому треба мати на увазі, що в Україні церковнослов'янська мова сприймалася в той час не як чужа, а як найвищий стиль рідної літературної мови. Крім церковнослов'янської мови, що застосовувалася у південних слов'ян, мова українських видань відзначалася (крім іншої вимови) переважно системою наголосів, а також насиченістю елементами середньоболгарського правопису.

Орфографічні та лексичні болгаризми надавали

церковнослов'янській мові архаїчності і тим самим авторитетності як мові сакральній, здатній забезпечувати спадкоємність розвитку культури. Підкреслювання давніх коренів вітчизняної культури, пошуки "власної античності" — це була свідома політика українських книжників, що служила зміцненню етнічної і релігійної самосвідомості. У самостійній державі за відсутності безпосередньої чужинецької загрози для самобутності культури це можна було собі дозволити. В Україні вірність давнім традиціям, збереження архаїчних форм книжкової мови розглядалися як засіб опору денаціоналізаційному натискові оточення. Цим пояснюється пуризм редакторів українських церковнослов'янських текстів, їхнє прагнення очистити тексти від специфічно української лексики. Українці пішли своїм шляхом: видання текстів двома мовами — максимально чистою, в розумінні книжників того часу, "словенською" мовою і українсько-білоруською "простою" мовою. Останньою видавалися вірші, публіцистичні твори, передмови богословських і навіть літургічних книг. До певної міри поширення діапазону пам'яток, що їх видано в перекладі з церковнослов'янської мови на "просту", можна пов'язати з реформаційними віяннями. Спершу в таких перекладах друкувалися переважно книжки для читання, але видання першої половини XVII ст. містять у перекладах також молитви (у складі київської "Книги о вірі" 1620 р.), окремі розділи літургічних книг (синаксарі у київській Тріоді пісній 1627 р. та її перевиданнях, перекладені Тарасієм Земкою). 1637 р. лаврська друкарня передрукувала Євангеліє учительне, перекладене Мелетієм Смотрицьким (переклад Смотрицького був здійснений з церковнослов'янського перекладу XIV ст. тексту грецького Другого патріаршого гоміліарія).

РОЗДІЛ 2. СТАРОВИННІ КНИГИ ЯК ПРЕДМЕТ КОЛЕКЦІОНУВАННЯ

2.1. Формування ціннісної складової книги та перші спроби оціночного класифікування

Упродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. організована торгівля книжками в Україні навряд чи існувала. Рукописи продавали спорадично самі переписувачі чи їх пізніші власники. Збереглося порівняно небагато записів у рукописах, де зазначено ціну кодексу. Протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. рукописні пам'ятки коштували досить дорого, від 5 до 20 золотих, залежно від майстерності та часу виготовлення. У середньому найчастіше вживані в церковній практиці рукописи оцінювали 12 — 15 золотими. Треба брати до уваги щоб купити книжку вартістю 5 золотих, тесляреві потрібно було працювати приблизно 30 днів, некваліфікованому робітникові приблизно три місяці.

Можна вважати, що рукописні книжки купували і продавали набагато частіше, ніж про це відомо з джерел. Адже треба враховувати, що записи про купівлю нерідко витирали чи вирізували з книжки або не вносили взагалі. Досить часто в такого роду записах вживали термін "отмінити" (у значенні "купити"). Так, Василій у XVII ст. "отминив" Тріодь квітну, бондар Федір Харкович "отминив" близько церковний Устав 1627 р. Очевидно, така термінологія відбиває ставлення до книжки не як до предмету товарного обміну, а радше як до пам'ятки духовної культури, торгівлю якою вважали святотатством.

Загалом джерельні факти, які свідчать про піднесення

українського книгописання в другій половині XVI — першій половині XVII ст., дозволяють сформулювати важливі висновки. Рукописна книжка проникла в багато сфер духовного життя, зокрема в ті ділянки, яких не могла охопити книжка друкована. Контакти із західним католицьким світом ставали дедалі тіснішими і систематичнішими. Відтак розвиток рукописної книжності в Україні значною мірою відбувався в контексті загальноєвропейських культурних процесів.

Хронологічні рамки поняття «антикварна книга» достатньо широкі: у XVIII столітті ними вважались рукописні і першодруковані видання, з середини XIX сторіччя до антикварних книг зарахували книги начала XVIII століття, на початку XX ст. антикварними признавалися книги, створені до 1830 року. На сучасний день, відповідно до указу про антикваріат за 1994 рік, антикварними вважаються книги, створені до 1950 року, проте, на практиці, кожний самотійно вирішує питання про антикварні і раритетні видання у відповідності зі своїми міркуваннями, заснованими на потребах покупців.

До книжкового антикваріату відносяться і листові видання — плакати, афіші, меню, календарі, листівки, естампи, гравюри і тому подібне. На початку XIX століття отримують розповсюдження листові репродукції живописних полотен, що виконувалися в техніці естампа. Вони не є репродукціями у сучасному розумінні цього слова: це було не документально точно відтворення оригіналу, а відтворення з творчим підходом, завдяки чому ці речі володіють певною історичною цінністю.

З середини 1870—х рр. набувають поширення ілюстровані листівки, що стали предметом антикварного колекціонування. Відразу ж після винахода в Германії і Франції в 1870 році такі листівки стали користуватися величезним попитом, їх випускали у великих кількостях і продавали достатньо дешево. Плакат, як самотійний вид видання

появився в Європі в середині XIX сторіччя: первинно це були реклами, прийоми створення яких сходять до методів, що використалися раніше при виготовленні оголошень і театральних афіш. Принципи, за якими колекціонери збирають старовинні книги та листові видання, різні: з тематики, по видавцеві, художникові— оформлювачеві, власникові і ін.

Перші спроби осмислення поняття рідкісної книги, до яких можна віднести праці ряду німецьких дослідників, французького бібліографа Д. Клемана, австрійського книгознавця М. Деніса, належать до XVIII ст. Протягом наступного XIX ст. відбувалося становлення певної системи наукових уявлень про рідкісну книгу, причому в публікаціях того часу можна вже помітити деяку диференціацію цього знання за бібліографічним, бібліотечним, бібліофільським та книготорговельним напрямками. Серед західноєвропейських дослідників цього періоду — Ж. Ш. Брюне, І. Т. Грессе, Т. Ф. Дібдін, Ф. А. Еберт, Е. Г. Пеньо, І. А. Шмідт та ін. На теренах російської імперії — Г. Геннаді, С. Мінцлов, М. Березін, Д. Ульянинський, М. Лихачов. Основним терміном, що вживався в тогочасних працях, був термін “рідкісна книга”, хоча іноді згадувався ціннісний критерій. Дослідники наводили власні “арифметичні” визначення певних категорій рідкісних книжок, які дещо різнилися за кількісними показниками та додаванням до терміну “рідкісна” ознак “дуже рідкісна”, “надзвичайно рідкісна”, “найрідкісніша”, “умовно чи безумовно рідкісна” та ін., загалом така, що рідко зустрічається. Це, так би мовити, протоетап розвитку наукових знань про рідкісні та цінні книги.

У кінці XIX — на початку XX ст. зароджується інший, умовно названий нами естетський напрямок розуміння рідкісності книги, її цінності з боку художнього оформлення чи поліграфічного виконання. На нашу думку, це перспективний шлях дослідження кращих, рідкісних зразків книжкової культури різних історичних періодів. Він передбачає

виявлення ознак, які роблять книгу твором мистецтва, пам'яткою книжкової культури епохи. Книгознавство тут відчутно перетинається з мистецтвознавством і пам'яткознавством, проте саме книжкове пам'яткознавство і нова книгознавча дисципліна, що утверджується зараз — “Історія книжкової культури” — має визначити критерії цінності та рідкості книги з цієї точки зору. На початку 20-х рр. ХХ ст. О. Малєїн зробив спробу зв'язати в один нерозривний блок поняття “рідкісна і цінна книга”, де за відсутності тієї чи іншої складової втрачається сенс дефініції. Поняття “цінна”, в розумінні О. Малєїна та М. Флєєра, стосувалося лише змісту книги навіть, точніше, “наукового значення” книги. Таке визначення закріпилося в книгознавстві, й досі часто відбувається підміна або змішування понять “цінна книга” як предмет матеріальної культури та “цінна книга” як твір науки чи літератури.

Згодом історичні та теоретичні аспекти теми найбільш ґрунтовно відбилися в публікаціях І. Розанова, О. Маркушевича, П. Беркова, О. Горфункеля, І. Поздєєвої, В. Петрицького, О. Жаворонкової і, особливо, К. Яцунок. Так, О. Горфункель, уточнюючи поняття рідкості книги, по суті розглянув терміни “цінна”, “особливо цінна пам'ятка книжкової культури”.

І. Поздєєва, підкреслюючи, що терміни “особливо цінна” та “рідкісна книга” не можуть задовольнити з огляду на їх багатозначність та невизначеність запропонувала термін “книга-пам'ятка історії та культури”. К. Яцунок певний час розробляла вихідні позиції терміну “цінна книга”, а пізніше запропонувала новий термін — “книжкова пам'ятка”. Окрім термінологічного визначення, дослідниця займається розробкою всього комплексу робіт з книжковими пам'ятками: питаннями комплектування, обліку, збереження, каталогізації, науковими дослідженнями, створенням зведених баз даних фондів книжкових пам'яток. З огляду на масштаби України та кількість наявних там

книжкових пам'яток завершення цих завдань у найближчій перспективі здається нам нереальним. Дослідники роблять спробу поєднати знання щодо книжкової пам'ятки із загальною теорією та практикою пам'яткознавства, і підкреслюють завдання, що стоять перед спеціалістами, які працюють з книжковими пам'ятками у бібліотеках — розробити теоретико—методологічні основи такої роботи з урахуванням усіх особливостей цієї категорії пам'яток.

М. Томпсон аналізує проблему цінності антикваріату і старих речей. Цінність старих речей (або її відсутність) проводиться відносинами власті в суспільстві. Високостатусні групи мають можливість контролю над процесами визначення того, що цінне і що повинне мати довгий термін життя. Ч. Сміт, досліджуючи аукціони старих витворів мистецтв, бачить в них соціальний інститут, який дозволяє одночасно проводити цінність товарів і конституювати елітарне співтовариство покупців аукціону.

Аналогічний підхід виявляється і в роботах А. Кемана, присвячених діяльності антикварного торгового дому в Парижі «Готель Друо».

Е. Рамо бачить антикварні речі як специфічні знаки часу і статусів. Завдяки своїй знаковості вони виявляються цінними в сучасному суспільстві. У перерахованих вище роботах, таким чином, виявляються зв'язаними два аспекта: соціальний статус і виробництво цінностей. А. Аппадуро, І. Копитов, Б. Спунер аналізують процес соціальної класифікації речей. Унаслідок існування різних інститутів предмети визначаються в різні категорії сприйняття: ринок, релігія, особисте володіння і т.п. У роботі К. Бесси і Ф.Шаторайно розглядаються категорії достовірності і подробиці.

2.2. Документні ресурси антикварно-букіністичного ринку

Безліч старовинних книг загинула в перші роки після революції

1917 року, в період громадянської війни і загальних небудов в державі. Проте, вже з середини 1920-х років книжковий антикваріат входить в область інтересів радянської держави, чому сприяє діяльність ще дореволюційних антикварів, що працюють тепер в системі радянської книжкової торгівлі, наприклад, П. П. Шибанова і Ф. Г. Шилова (1879 – 1962). У роки НЕПу асортимент антикварної книги різко звужується: букіністична торгівля обмежувалася лише продажем розкішних книг або свідомо рідкісних видань. У 1930-х роках державна книжкова торгівля поступово витісняє приватну.

Замість магазинів дорогої і цінної антикварної книги з'являються букіністичні магазини, торгуючі уживаними книгами, а в їх числі і антикварними. У «Правилах торгівлі букіністичною і антикварною книгою» 1936 року уживані і старовинні видання розрізняються лише тим, що останні представляють певний науковий інтерес і оцінюються в індивідуальному порядку. У «Інструкції про покупку і продаж букіністичних видань в спеціалізованих букіністичних магазинах» 1977 року як антикварні визначаються книги, створені до 1850 року.

До недавнього часу приватна торгівля книжковим антикваріатом велася підпільно, книгопродавців заарештовували, книги вилучали. Асортимент антикварної книги в 1950—80—х років був у край бідним. Книги багатьох тематик, наприклад, видання про царську сім'ю, книги по богослів'ю, білогвардійська періодика і подібне взагалі не приймалися до продажу. У положеннях і указах останніх років, що стосуються антикварної книжкової торгівлі, тематичний асортимент антикварної книги не обмежується нічим. У «Положенні про покупку і продаж букіністичних видань» наголошується: «Покупці і продажу підлягають всілякі види друкарської продукції: книги, альбоми, брошури, відтиснення, періодичні видання, ноти, листівки, ізоїздання; рукописні книги, манускрипти, літографовані видання, газетних і журнальних

статей, особисті архіви, документи, екслібриси, гравюри, видавничі і книготоргові марки і знаки; фотографії і художні слайди, що мають попит покупців і що представляють інтерес для державних книгосховищ, музеїв і інших організацій». На сьогоднішній день приватна торгівля старовинними книгами благополучно розвивається, хоча книжкового антикварного ринку, що склався, до цих пір немає.

Велика кількість книг, як старовинних, так і першої половини ХХ століття загинуло під час воєн і пожеж в книгосховищах, або ж просто загубилося під час різних акцій, що проводяться радянською владою. На сьогоднішній день верхня межа при визначенні антикварної книги за хронологічним принципом піднялася до середини ХХ століття. Таким чином, на сьогоднішній день офіційно «антикварними» вважаються книги, створені до 1950 року.

Новий період букіністичної торгівлі характеризується появою ряду видатних букіністів, які в своїй діяльності поєднували бездоганне знання книги, вміння задовольнити запити покупця з високою культурою обслуговування і новаторством в застосуванні методів і прийомів букіністичної торгівлі.

Цей ряд імен починається з такого відомого книторгівця як Іван Гаврилович Мартинов (1840 — 1889), що відкрив в 1874 році на Ливарному проспекті в Петербурзі магазин під вивіскою "Антиквар". Він знав іноземні мови, володів основами бібліографії, випустив сім номерів каталога (1883 – 1887), де описав і оцінив 9000 книг.

У його каталогах був розділ "Dessiderata" (лат. Бажане), де перераховувалися книги, що розшукуються букіністами і бібліофілами. Разом з тим слід зазначити, що І. Г. Мартинов орієнтувався головним чином на запити спроможних клієнтів, і сучасники скаржилися на високі ціни в його магазині.

Каталожний метод букіністичного обслуговування, початок якому

належало в 70-х роках 18 століть, знайшов прихильника в особі Василя Івановича Клочкова (1850 — 1915), що торгував і почав випуск своїх каталогів в 1885 році. Всього (до 1915 року) їм було випущено 576 номерів каталогів, тобто більше, ніж ким-небудь з інших букіністів світу. В. І. Клочков не прагнув набувати стародавніх або рідкісних видань, його завданням було всемірне прискорення оборотності товарних запасів, що досягалося, зокрема, оперативністю інформації, що поміщається в каталогах, про наявність видань в магазині, проведенням аукціонів, дешевих розпродажів, іншими рекламними заходами. На жаль, бібліографічний рівень його каталогів низький, в них зустрічаються видання, які неможливо пізнати по опису, немає покажчиків, відсилок і ін. Якщо у більшості букіністів в каталоги потрапляли виключно рідкісні і дорогі видання, то у В. І. Клочкова це були залишки його аукціонів і розпродажів, тому сучасники охрестили багато каталогів В. І. Клочкова "кладовищем навіки похоронених" книг. Видатну роль серед букіністів передреволюційного періоду зіграв Микола Васильович Соловйов (1877 — 1915). Син багатого комерсанта, він здобув вищу освіту за кордоном і в 1901 році відкрив книжковий антикварний магазин. "Магазин був оброблений в стилі ампір, — пише сучасник, — завжди заповнений старовинними фоліантами, безліччю рідкісних видань, гравюр, літографій, рисунків". Для діяльності Н. В. Соловйова були характерні науковий підхід до відбору і оцінки книг, ретельність бібліографічного обслуговування. Випущені їм 144 номери каталоги наявності відрізнялися точністю описів, систематичністю, наочністю. Для букіністів і бібліофілів Н. В. Соловйов видавав також ілюстровані журнали "Антиквар" (1902 — 1903) і "Бібліофіл" (1911 — 1915). Прагнення слідувати західним зразкам, нарочита аристократичність у веденні справи, підкріплена матеріальною незалежністю, привели до того, що Солов'їв не почав розширювати своє підприємство.

Випускав каталоги і кноторговець Опанас Опанасович Остапов (1840 — 1918), що прославився розшуком і збиранням рідкісних і цінних видань. "Книгар, — заявляв він, — особливо букініст, повинен бути свого роду енциклопедистом, оперуючи з книгами". Шлях до професійної освіти букініста, на його тверде переконання, лежав через систематичні заняття бібліографією. О. О. Остапов був одним з організаторів і активних членів бібліографічного суспільства. Династія букіністів Шибанових почала свою діяльність в 1841 році відкрили свою лавку Ст. Шибанов. Найбільшою популярністю користувався його син Павло Петрович Шибанов (1864 — 1935), що розвернув систематичне видання каталогів старої книги, в чому йому надавали допомогу видна бібліографія і колекціонери. Каталоги П. П. Шибанова зберегли книговедчеське значення і сьогодні, оскільки багато хто з перерахованих там видань зник з букіністичного ринку і відсутні в бібліотеках. Разом зі своїм братом Л. П. Шибановим він продовжував букіністичну діяльність і за радянських часів.

До досягнень букіністичної торгівлі слід віднести її виняткову активність у пошуках товару і покупця. Цьому служили систематичний випуск каталогів наявності, розсилка списків по адресах покупців, постійний контакт з бібліофілами, контроль за станом найбільш суспільно цінних книжкових зборів, виконання замовлень іногородніх покупців поштою, а головне — індивідуальна робота з кожною книгою і кожним покупцем. Кращі представники букіністичної торгівлі прагнули розробити наукові основи букинізму, вести систематичне бібліографування, історико-книгознавчий аналіз. Хоча на книжковому ринку того часу панувало свавілля в букіністичних цінах, проте вже тоді робилися спроби регламентувати їх по ступеню рідкості і суспільної корисності книг.

2.3. Аналіз сучасного зарубіжного антикварно-букіністичного ринку

У респектабельному світі західних колекціонерів, що займаються книжковим, картографічним і документальним антикваріатом, вироблено певні правила гри, які декларуються і яких намагаються цивілізовано дотримуватися принаймні частина з них. Боротьбу зі злочинами і пошук викраденого в цій сфері вести до певної міри простіше, оскільки потенційно злочинне середовище — ринок антикваріату — на Заході є організованим: тут функціонують професійні організації колекціонерів, торгівців антикваріатом, у тому числі — книжковим, зокрема такі, як Асоціація торгівців антикварною книжкою (The Antiquarian Booksellers Association of America; нещодавно Асоціація відзначила 50—річний ювілей), Міжнародна ліга торгівців антикварною книжкою, що проводить щорічні конгреси (у вересні 2006 р. у Нью—Йорку відбудеться 38—й конгрес).

Показово: на сайті Асоціації торгівців антикварною книжкою серед запитань, з якими найчастіше звертаються до книготоргівців, є таке: “Як переконатися в тому, що автограф є автентичним?”; натомість немає запитання: “Як переконатися в тому, що автограф не є краденим?”.

Водночас декларовано, що члени асоціації серйозно ставляться до професійного Кодексу етики. У ньому, зокрема, наголошується, що члени асоціації категорично засуджують спроби купити, переховувати та перепродувати крадені книжки і дотичні матеріали. Також докладаються зусилля до співпраці з правоохоронними органами у віднайденні і поверненні крадених матеріалів, переслідуванні підозрюваних у крадіжці. Отже, американським правоохоронцям є з ким працювати в потенційно небезпечному середовищі.

Взагалі, у світі існують дві потужні асоціації колекціонерів: Загальний клуб колекціонерів автографів (The Universal Autograph Collectors Club, UACC) і Товариство рукопису (The Manuscript Society). Крім любові до історії, колекціонерів об'єднує й дещо інше: у їхньому середовищі культивується думка, що збирання автографів — це надійний спосіб довготермінового інвестування. Залишається почекати лише 3-5 років — й інвестиції починають приносити прибуток. З фінансової точки зору історичні документи — це статок, що ніколи не знецінюється.

Щодо “історії на продаж”, то турботливий антиквар забезпечує тексти всіх документів кваліфікованим перекладом англійською мовою. А для зручності пошуку надає повний список авторів автографів (понад 15 тис. прізвищ).

Паризькі букіністи — невід’ємна частина паризьких набережних. Вони торгують всякою всячиною: від сувенірів і старих журналів до гравюр і поштових листівок. На лівому березі букіністи розташувалися від набережній Турнелль до набережній Вольтера, а на правому від Моста Марі до набережної Лувру.

Перші вуличні букіністи з'явилися у в Парижі в 16 ст. На них регулярно влаштовувалися облави, оскільки вони могли торгувати забороненою літературою, а саме політичними і релігійними брошурами. Указом короля в 1577 році букіністи були прирівняні до злодіїв. У 1579 році 12-и букіністам було дозволено торгувати в строго певних місцях, але окрім них було багато, так би мовити, нелегальних торговців, які, з відкриттям Нового моста спрямувалися саме туди.

До речі, саме тут за часів Фронди, торгували політичними памфлетами. З тих пір було багато спроб заборонити вуличну книготоргівлю, але успіхом вони не увінчалися. Букіністів, нарешті, узаконили в 1822 році, а в 1857 році був проведений перший перепис, згідно якого в Парижі торгували 68 букіністів. У 1865 році їх було вже 75,

а в 1892 стало 156. Сьогодні на набережних Парижа майже 250 букіністів.

Серед зарубіжних досліджень щодо роботи з рідкісними книжками найбільший інтерес становлять статті французького колеги П. Брейя “Відділ рідкісних книг у бібліотеці”, опубліковані в “Бюлетені ЮНЕСКО для бібліотек”,- тут подано не лише історію питання, але й широко представлено методика роботи з рідкісними книжками у бібліотеках Франції.

Букіністичний ринок в ході кризи розділюється на два сектори: по-перше, це закупівля і збут не антикварних, але старих книг, в число яких входять і нераритетні видання до 1917 року, по-друге, це масовий перепродаж типово букіністичної літератури царського і радянського періодів. За кордоном швидко росте попит букіністичну книгу: у багатьох країнах навіть створені асоціації збувальників такого роду книг. В Україні попит після кризи також піднімається, але поволі і на "низьких" грошах.

Другий сектор живе в основному за базовими канонами: традиційним шляхом купуються книги і більшість з них виставляється на прилавки. Як правило, за низькими цінами — в ході кризи попит істотно впав. В зв'язку з цим не дивно, що, за свідченням торговців, одні і ті ж покупці відвідують одні і теж букіністичні магазини, цікавлячись цілком конкретної тематикою. У результаті із-за низьких цін, які підтримують лояльність покупця, створюються хороші обороти.

Що стосується цінніших і раніших видань, тут торгівля "зближується" з торгівлею антикваріатом, оскільки цікавляться такими виданнями і купують їх не тільки спроможні клієнти, але і перекупники, пов'язані з колекційними фондами. Тому і збутові ціни в цьому секторі букіністичної торгівлі мінімум втричі більше, ніж на "звичайне" букіністичне видання.

Представники букіністичних магазинів нарікають, що через кризи кількість операцій, що полягають на букіністичному ринку, зменшилася з

мінімум втричі. Так, дорогі видання тепер купують втричі менше, зате в дешевому секторі падіння не більше 75%. Так, в комісійних магазинах міст "повітів" Фінляндії і Швеції — Ууси—валаамо і Торніо — рядові радянські книги 1940 – 1960-х років стоять від 100 євро. Ця ціна відображає зарубіжний попит, що росте, а Скандинавія стала лідером серед зарубіжних країн по числу перекупочних структур.

Серед сотень тисяч документів, що пропонуються на продаж, зокрема в Інтернеті, майже всіма торговцями раритетами, включно з такими поважними фірмами, як “Сотбіс”, “Крістіс”, “Бонамс”, “Котте-Автографс”, “Свон Гелеріз”, “Бонамз енд Баттерфілдз” та набувають останнім часом саме автографи видатних діячів, переважно минулого століття. Торгівля цими документами стає дедалі загрозливішою і поширюється в небачених масштабах.

Нещодавно через нез’ясованість усіх обставин походження “Сотбіс” зняв з торгів авторську партитуру Другої симфонії Сергія Рахманінова (за експертними оцінками, за рукопис могли запропонувати до 950 тис. доларів), а “Крістіс” змушений був зняти лот з викраденими малюнками Якова Чернихова (загальна сума лота зі 125-ти малюнків склала понад 5,8 млн доларів).

Рукописи стають популярними в якості благодійних подарунків. Американський мільярдер Брюс Ковнер нещодавно подарував Нью—Йоркській музичній академії Джулліард колекцію партитур видатних композиторів на суму в десятки мільйонів доларів. Колекція збиралася протягом 10 років.

2.4. Документні букіністичні ресурси на території України від XIX століття до сучасності

За УРСР в 1960 – 80-і рр. в українських містах функціонували

букіністи, напр., наприкінці 1980-х в Києві їх було близько двох десятків. Не в останню чергу, це пояснювалось умовами дефіциту за СРСР, коли цікаві й популярні видання (а книжка в радянський час була предметом престижу) нерідко не з'являлись у підприємствах книготоргу, а відразу потрапляли в букіністи, де ціни на них були, зазвичай, дещо вищими.

З розпадом СРСР і економічними негараздами 1990-х інтерес до книги, в т.ч. і букіністичної, як і в цілому до культури, різко знизився. Букіністичні (вживані) книги продавались масово заради прожиття. В цей же час переважна більшість букіністів, як і книгарень, припинили своє існування. В Києві на 2008 рік функціонувало трохи більше півдесятка букіністів.

Значним книготорговим підприємством, в т.ч. з широким вибором букіністичних книг, з 2—ї пол. 1990—х рр. став книжковий ринок «Петрівка», де на окраїні офіційного ринку і поза ним розгорнуті справжні звалища букіністичних (а нерідко і антикварних) видань, що ними торгують як приватні підприємці, так і фізичні особи.

В інших містах України останні букіністичні книгарні закрилися вже наприкінці 1990 — на поч. 2000—х рр. (напр., у Севастополі, Полтаві тощо); є й приємні виключення — в деяких містах функціонують старі і навіть відкрилися нові букіністи (Одеса, Суми, Кіровоград тощо); ще в ряді українських міст працюють або букіністичні книгарні, або звалища приватних продавців старих книжок на міських книжкових ринках, а у Львові відомим місцем купівлі—продажу букіністичних книжок і предметів старовини вже не перше десятиліття є ділянка біля пам'ятника Івану Федоровичу в історичній частині міста.

Ексклюзивні книжки — це передусім історично важливий текст, але неодмінно обрамлений шкіряною палітуркою ручної роботи й із золотим тисненням. Кожна сторінка такої книги — це точна копія першоджерела, яке видавалося сто, двісті чи більше років тому.

Книга краєзнавця Лаврентія Похилевича про київську губернію вперше з'явилася всередині XIX століття, тепер її перевидали на початку XXI. Коментує видавець: "Ця книга така, як була тоді, в цьому цікавість цієї книги. Це копія, 99% точності книжки, яку було видано 15 років тому. Ми робимо 2 справи: по-перше, повертаємо пласт книжкової культури, по-друге, розповідаємо про нашу вітчизняну історію".

Історик Ковалинський наголошує, що ці "Сказання Похилевича" будуть особливо цінні тим, хто не байдужий до своєї малої батьківщини. Тут історичні довідки про населені пункти Київської, Житомирської та Черкаської областей: „Старі книжки — це зовсім інший підхід до власної історії, інші почуття виховуються”.

Українці Британії придбали 104-томне видання дореволюційного літопису "Київська старина" не тільки з історичним фактажем, а й із забобонами киян. Видавець Сергій Соколов пишається, що має 4 мільйони сторінок історичних першоджерельних видань. Він демонструє вдруге народжене видання Аркаса про історію УкраїниРуси, видане сто років тому: “Це одна з рідкісних книг по історії України Олександра Рігельмана, німця, що обрусів, видане в 1843 році. Літописне оповідання про Україну, козацтво. Це Скальковський "Історія Нової Січі", видана в Одесі в 1840 році”. Як говорили до революції, у витонченій напівшкіряній палітурці. Ось дуже цікаве видання Лазаревського — опис полків Стародубського, Прилуцького, Ніжинського. Багато подальших праць базувалися на цьому виданні.

Заохотити найбагатших до вивчення рідної історії допоможе не лише книжкова розкіш, вважають Соколов і Ковалинський, а й особливий сувенір. Наприклад, цей розповідь про скіфське золото, а цей — про монети часів Київської Русі.

Видання книг XIX – XX ст., відбувалося у відділі стародруків НБУВ ще з кінця 20-х років. Останнім часом вітчизняні бібліотеки активніше

зайняли власною історією. З'явилися статті про відділи рідкісних книг, підготовлені їхніми завідуючими: Л. Арюпіною (ОДНЕ ім. О.М.Горького); Г.Загородньою (ДІБ України); Г. Ковальчук (НБУВ); О. Колосовською (ЛНБ ім. В. Стефаніка); І. Лосієвським (ХДНБ ім. В. Г. Короленка); О. Полєвщиковою (НБ ОНУ ім. І.І. Мечникова); Н. Швець (НБ ЛНУ ім. І. Я.Франка). Автори публікацій розкривають, насамперед, власні фонди, історію їх комплектування, що дає, нарешті, матеріал для узагальнення і дійсно засвідчує тенденцію, а головне — практику виокремлення із загальних фондів рукописних книг, стародруків, рідкісних видань і цілих колекцій, та утворення на цій базі спеціалізованих відділів.

Зокрема, за документами з архіву НБУВ, а також за виявленими матеріалами в архіві першого завідуючого відділом стародруків С. І. Маслової реконструйовано історію формування основних колекцій відділу стародруків НБУВ та їх розвиток. Серед тих, хто створював ядро фонду відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ і розробляв теоретичне й методичне його обґрунтування були: В.Ф. Іваницький, М. М. Марковський, С. І. Маслов, який розробив “Методику виділення дублетів в галузі стародруків”, “Техмінімум для бібліотекаря — співробітника відділу стародруків”, “Нарис інструкції для абеткування західноєвропейських та польських видань XVIII ст.” та інші інструкції, положення, правила, а також опублікував перше історичне повідомлення про відділ; Б. І. Зданевич, укладач “Положення про підвідділ раритетів (XIX – XX ст.) Відділу стародруків і раритетів”, який особисто, переглянувши тисячі книжок, відібрав і сформував колекцію інкунабул (уклав її науковий каталог), палеотипів, видавничих колекцій найвидатніших західноєвропейських фірм XVI–XVIII ст., розробив інструкцію інвентаризації стародруків інкунабули. Після війни традиції роботи з книжковими пам'ятками Бібліотеки найбільш плідно

продовжували О. О. Радзімовський, М. З. Суслопаров, І. П. Крип'якевич.

РОЗДІЛ 3. ОЦІНКА ТА СПЕЦИФІКА РОБОТИ ІЗ АНТИКВАРНИМИ ТА БУКІНІСТІЧНИМИ ВИДАННЯМИ

3.1. Елементи конструкції книжкових видань

Книжковий блок — складається із зошитів, які підібрані в порядку нумерації сторінок, скріплені між собою в корінці і обрізані з трьох сторін.

Корінець — край блоку книги, де скріплені всі елементи видання.

Форзац — елемент книги у вигляді однозгинного аркуша паперу, одна сторона якого приклеюється до передньої внутрішньої сторони книжкової оправи, а друга — до першої сторінки книжкового блока.

Палітурка — тверда оправа книги, яка складається із двох бокових (передньої і задньої) і корінцевої частини, які скріплені між собою палітурним матеріалом.

Обкладинка — паперова оправа видання, яка оберігає його сторінки від пошкодження і забруднення.

Зошити — сфальцьовані аркуші паперу, що містять 4, 8, 12, 16 або 32 сторінки і підібрані в порядку нумерації сторінок, створюючи тим самим книжковий блок.

Смуга (полоса) — задрукована площа сторінки будь-якого видання.

Поля сторінки — незадруковані ділянки сторінки навколо полоси. Кожна сторінка має 4 поля: верхнє (в головці), нижнє, зовнішнє (переднє) і внутрішнє (корінцеве).

Колонцифра — порядковий номер сторінки видання.

Титул — перша сторінка книжки, на якій розміщуються основні бібліографічні дані видання: прізвище автора, назва, назва видавництва,

місце і рік випуску.

Шмуцтитул — окрема сторінка, де поміщають заголовок частини, розділу чи глави книги, а деколи окремих творів, які входять у збірник.

Вклейка — окремий відбиток ілюстраційного матеріалу, який вклеюється між певними сторінками видання. Як правило, вклейки друкуються на папері вищої якості, інколи навіть іншим способом друку, ніж основний текст.

Суперобкладинка — паперова додаткова сторінка, яка накидається на обкладинку для захисту її від пошкодження і забруднення. Використовується як елемент зовнішнього оздоблення видання, може виконувати інформаційну функцію.

Накидка — це дробова частина аркуша або ілюстрації, яка накидається на зошит.

Приклейка — це дробова частина аркуша або ілюстрації, що приклеюється до зовнішньої частини зошита.

Паспарту — це аркуш щільного паперу або тонкого картону, на який наклеюють ілюстраційний матеріал.

Плюр — це тонкий прозорий папір, призначений для захисту ілюстрації від механічних пошкоджень.

3.2. Початкова оцінка стану антикварних та букіністичних видань

На первинному етапі оцінки фахівець повинен звернути увагу на три основні складові, що визначають вартісні показники:

- Рідкість;
- Оформлення книги;
- Стан.

Рідкість книги — скільки книг було випущено (тираж).

Палітурка книг несе в собі художню та історичну характеристику епохи. Палітурки бувають: окладний, шкіряний, напівшкіряний, калінкор, цілюкартонний, м'який та інтегральний. Вигляд та стан безумовно впливають на ціну старовинної книги. Стан книги за правило оцінюється по 4-х бальній системі.

Чудовий стан — книга майже в ідеальному стані, обкладинка без втрат. Якщо було золоте тиснення, то воно збереглось. Міцний блок, внаслідок чого сторінки не випадають. Присутній титульний лист, всі сторінки та ілюстрації. Всі деталі старовинної книги повинні бути оригінальними.

Хороший стан — в книзі обкладинка може мати невеликі потертості, але без втрат. Це також стосується золотого тиснення. Книжковий блок міцний. Присутній титульний лист, всі сторінки та ілюстрації. На сторінках допускаються помітки олівцем, дрібні нежирні плями, охайно підклеєний розрив на сторінці (помітний лише при уважному огляді).

Задовільний стан — палітурка з невеликими втратами. В книзі наявний титульний лист, всі сторінки та ілюстрації. Спостерігається незначний розпад блоку, випадають окремі сторінки. Золоте тиснення обкладинки потерте, погано помітне. Допускаються розриви на палітурці. Можуть бути присутні розірвані та вклеєні листи при наявності всіх сторінок.

Поганий стан — обкладинка має серйозні втрати. Відсутнє золоте тиснення. Блок розпадається. В книги не вистачає сторінок або ілюстрацій. Наявність на сторінках чорнильних або жирних плям. Відсутність форзаців і т. ін.

Окрім стану, варто звертати увагу на відсутність титульного та інших листів, наявність дарчих написів, жирних підкреслень в тексті, бібліотечних печаток (за прийнятою системою оцінки, книга може бути

«чудовою» навіть зі штампами, але їх наявність повинна бути вказане в описі). Помітки магазинів — ціна, інвентарний номер, наліпки і т.ін. — не є недоліками, які впливають на оцінку стану книги.

3.3. Додаткові критерії оцінювання

Існують додаткові фактори, з яких складається ціна книги. Окрім ступеня збереження та рідкості мають місце відомість автора, час видання (прижиттєве чи ні), наявність особливої історії, яка робить книгу рідкісною і так далі.

Окрема оцінюються комплекти, які збереглися в повному розмірі.

Наприклад, Енциклопедичний словник Брокгауза та Єфронова, який налічує 82 основних і 4 додаткових томи. Досить популярне видання, яке можна придбати і має досить велику статистику угод, які дозволяють окреслити конкретні орієнтири: повний комплект з 86 томів в чудовому коштуватиме приблизно 3000-4000 тисяч доларів, в хорошому — 2500 тисячі, в задовільному — 1000-1500 тисячі доларів. Ціна може змінюватись на 30—50%, що для антикварного ринка цілком припустимо.

При оцінці комплекту помилково вважати, що вартість одного тому комплексу матиме вартість $1/86$ від вартості зібрання. Більш ймовірно, що реальна вартість одиниці комплексу коштуватиме $1/86$ поділено навпіл. Це відносить також до всіх інших томів зібрання, так як неповна комплектність збірки творів зменшує вартість книг більше, ніж їхня якість, так як якість можна виправити за допомогою реставрування.

Вік книги це важлива характеристика при оцінці, але не основна. На вартість більше впливає важливість тексту, стан книги і попит на неї. Але є категорії старих книг, які продавати дуже вигідно. Наприклад, всі книги, які були видані до 1501 року, англійські книги, видані до 1641 року, книги, що видані в Америці до 1801 року та інші.

Цінною також вважається стара книга з помітками попереднього власника, якщо це була відома людина і книга мала для нього велике значення. Автографи, посвячення і будь-які інші написи, які були зроблені від руки, можуть бути підроблені, тому перед оцінкою і продажом книги варто перевірити автентичність.

Сучасні автори зазвичай підписують багато екземплярів своїх книг на рекламних заходах, які організовані для збільшення продажів. Книги з такими автографами, як правило, ціняться не дуже високо через велику кількість схожих екземплярів, також автори підписують книги і в інших випадках, наприклад, вони пишуть звернення оригінальними словами для важливих партнерів та друзів. Такі книги можна продати дорожче, чим книги із масовими автографами. Наприклад, екземпляри першого видання легендарного роману «Улісс» стали легендою серед книготорговців і колекціонерів вже в першій половині ХХ століття. Причиною є те, що невелике паризьке видавництво “Shakespeare and Company” в 1922 році надрукувало всього від 100 до 150 копій роману на дорогому голландській папері. Також відомо, що Джеймс Джойс підписав всього два екземпляри першого видання. І в жовтні 2002 року на аукціоні Christie's була продана якраз одна їх цих підписаних книг. Напис адресований видавцеві Генрі Кайзеру і датований жовтнем 1922 року. Підсумкова вартість раритету склала рекордні \$ 460500 при максимальній передпродажній оцінці \$ 300000.

Також, як приклад можна навести роман «Грона гніву» який вважається одним з кращих творів про Велику депресію. Саме за нього Стейнбек отримав в 1940 році Пулітцерівську премію, і саме по ньому Джон Форд зняв фільм, що отримав два «Оскари» у 1941 році. Роман був вперше надрукований в 1939 році видавництвом “Viking Press”. Книга стала бестселером: всього за перший рік було продано більше 430000 екземплярів. Але те, проданий на тому ж нью-йоркському аукціоні

Christie's, що і перші екземпляри «Улісса», «Мармурового фавна» і «В дорозі» (\$185 000), унікальний — він підписаний Стейнбеком, а напис адресований редактору видавництва Маршаллу Весту.

Необхідне експертне знання сучасного ринку, щоб визначити істинну цінність написів на сторінках книги.

Шляхом підсумування продажів з наявних на час дослідження архівних угод, можемо вивести приблизну вартість старовинних книг. Слід пам'ятати, що не існує жодного повністю адекватного та об'єктивного способу знайти формальну відповідність між уявленнями про якість та показниками вартості (головне прокляття економіки). Тому що головною причиною неможливості здійснення однозначної і повністю аргументованої оцінки вартості будь-якої пам'ятки культури є об'єктивна відсутність зв'язку між якістю та вартістю.

Релігійна література — церковні, богословські та релігійні книги, до яких відносяться Біблія, окремі євангеліє, корани, псалтирі, часослови, требники, мінеї, октоїхи, житія святих і тд. Подібних книг було надруковано велику кількість за XVI—XIX століття і цінність для колекціонерів в них (за окремими винятками) не являють. У число згаданих винятків потрапляють стародруки допетрівською епохи і багато прикрашені видання, що мають яскраво виражену художню цінність. Окремий клас — книги з автографами відомих історичних персонажів.

Безумовно, існує невелика група колекціонерів, які спеціалізуються саме на книгах релігійної тематики, але у них є з чого вибирати найкращі екземпляри для своєї колекції. В силу історичних причин наші бабусі та прабабусі зберегли безліч ветхому та Нових Завітів, але значно менше — художньої літератури. А між тим, саме громадянська література представляє особливий інтерес для бібліофілів.

Що стосується громадянської літератури, то тут існує, мабуть, два ключові напрямки — художня література і тематичні видання. Книги з

першої групи користуються безумовним попитом, але за двох умов: зібрання творів повинні бути комплектні і ступінь збереження повинна бути не нижче "трійки" по 5-ти бальній системі. При цьому потрібно пам'ятати, що починаючи з 1850 року книги почали видаватися досить великими тиражами, тому дійсно рідкісні книги утворювалися двома шляхами — навмисне малий тираж (властиво, в основному, для провінційних видань) або вилучення надрукованого тиражу за рішенням державного цензурного органу.

Окремий том з якогось зібрання творів (дуже частий випадок) рідко представляє інтерес для колекціонерів. Справа в тому, що зібрання творів зазвичай зберігаються краще, ніж окремі книги, тому їх комплектність майже гарантована. Можливо, десь і є збирач, якому для повного комплекту бракує саме п'ятого тому саме восьмого видання повного зібрання Тараса Шевченка, але знайти цього збирача буде непросто.

Звичайно ж, дуже високу вартість мають перші видання відомих авторів. Візьмемо, приміром, "Кобзар" надрукований у 1840 р., зараз це видання — фетиш будь-якого збирача, ринкова вартість його може досягати сотні тисяч доларів. У 1860 році вийшло друге видання "Кобзаря" і вартість цієї книги зараз — від 5000 доларів. А ось наступні, неприжиттєві видання коштують вже на порядок дешевше: до 500 доларів зараз.

Згідно зі статтею «Оцінка антикварних книг» <http://adelanta.biz/buy/self/> Олександра Лугачова, члена Гільдії антикварів, управляючого Adelanta Consulting Group, архів угод якої налічує понад 15000 записів зі Східної Європи, при оцінці будь-якого видання в розрахунок його вартості враховується певний коефіцієнт, який дає змогу більш чітко сформулювати базову вартість, від якої можна відштовхуватись. Як результат статистичного аналізу останніх угод була сформована наступна система:

релігійна література — 1,00

науково-технічна література — 1,25

художня література — 1,50

Ще один підвищувальний коефіцієнт, введений в обіг при розрахунку вартості старовинних книг — за прижиттєве або посмертне видання книги:

посмертне видання — 1,006

прижиттєве видання — 1,40

Коефіцієнт за якість палітурки:

цільно—коленкоровий, тканинний з дешевих сортів матеріалу (полотно, ситець, сатин) — 0,60

з дорогих сортів матеріалу (оксамит, шовк), з шкіряним корінцем і куточками — 0,75

із блінтовим тисненням, золотим обрізом, з шкіряним корінцем і куточками — 0,90

суцільношкіряна м'який, або цельномарокеновий палітурка — 1,05

суцільношкіряна з тисненням золотом і золотим обрізом, або сап'яновий — 1,20

кожний з перерахованих вище, сучасний по відношенню до книги, або видавничий потертий — 1,25

нереставрована видавнича палітурка в хорошому ступені збереження — 1,35

нереставрована видавнича палітурка у відмінному ступені збереження — 1,45

I, нарешті, коефіцієнт за збереження книжкового блоку антикварної книги:

малоістотні пошкодження блоку і тексту, написи, позначки, потертості, тимчасові плями — 0,90

розірвання сторінки, корінець відірваний від блоку, чорнильні

плями, присутні штампи бібліотек — 0,75

відсутній хоча б один лист книги, палітурка ціла, але розвалюється, випадають зошити або листи — 0,50

стара палітурка, відсутні два і більше листа книги, відірвані корінець або куточки обкладинки — 0,35

повністю відірвана і відсутня обкладинка, книга крайнього ступеня зношеності — 0,20

В якості прикладу практичної оцінки антикварного видання обрана книга Івана Франка.

Бібліографічний опис: Франко І. Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці. Львів: Друкарня Товариства ім. Шевченка під зарядом К. Бернадського, 1902. 224 с. (17,3 x 12 см).

Стислий огляд : Книга видатного українського письменника, перкладача, філософа та громадського діяча Івана Франка описує боротьбу карпатського люду проти татаро-монголької навали і є прикладом бачення автора ідеалістичного укладу суспільного усторою. Це друге прижиттєве видання цього твору надруковане в окремій книзі і стало еталоном для наступних перевидань.

Проведемо розрахунки :

За базову вартість беремо 4000 грн.

Книга відноситься до художньої літератури, тому беремо коефіцієнт 1,5. Видання прижиттєве — 1.40

Обкладинка — з дорогих сортів матеріалу з шкіряним корінцем і куточками — 0,75

Малоістотні пошкодження блоку і тексту, написи, позначки, потертості, тимчасові плями — 0,90

Виведемо результати : $4000 * 1.5 * 1.4 * 0.75 * 0.9 = 5670$

Таким чином була розрахована орієнтовна вартість данної книги.

Вартісні показники не є остаточними і можуть змінюватись в

залежності від реалій ринку, попиту та пропозиції.

ВИСНОВКИ

Сьогодні пересічному громадянину України маловідомо, що таке букіністична, антикварна книга. Натомість, рясніють оголошення щодо бажання дорого придбати антикваріат. У Києві, Львові, Харкові, попри перманентну кризу, не закриваються, а таки живуть нечисленні, бажані для багатьох улюблені місця продажу антикварних і букіністичних друкованих видань. У спадщину Україні дісталася мережа букіністичних книгарень, типових для Союзу РСР, з цензурованим асортиментом, ідентичними нормативами формування асортименту та торгово-технологічних процесів. Нині від неї залишилися тільки спогади, натомість маємо пережитки старих підходів і потребу усвідомлення важливості модерних форм і методів торгівлі антикварною та букіністичною книгою. У теорії і практиці сучасного книгарства наявні нагальні проблеми класифікації старої книги, маркетингу та менеджменту формування, реалізації асортименту, а отже, йдеться про місце і роль старої книги в системі стрімких змін культурного та економічного простору.

На думку букіністів, антикварів, люди воліють купувати антикварні книжки, бо вони рідкісні, їх мало, така книга — це немов зримий дотик до історії. Останнім часом антикваріат став популярним способом вкласти гроші, оскільки унікальна особливість старожитностей у тому, що їх цінність зростає. Інший вид букіністичної продукції — це старі книжки.

Стара книга — це завжди продукт машинного виробництва, мовна стилістика текстової частини нагадує або й відповідає сучасним нормам. В асортименті київських букіністичних магазинів переважає саме стара книга. Тут існує певний поділ асортименту за тією чи іншою тематикою. Наприклад, стара наукова книга з медицини, природничих дисциплін

(хімія, фізика) охоплює 1970—1985 роки. Художня література здебільшого поширюється на II пол. XIX — початок XX ст.. Дитяча книга представлена в обмеженій кількості.

Є й інший поділ. Зокрема, у деяких букіністичних магазинах виділяють «дореволюційний» (до 1917 р.) і радянський (1917 – 1991 рр.) періоди. Видання після 1991 року прийнято вважати книгою, що була в користуванні («була в ужитку»). Такий розподіл букіністичних книг класифікує не лише самі видання, але й їхніх споживачів.

Стару книгу купують ті, хто шукає видання певних тематики, виду, способу подачі матеріалу. Дуже популярними є старі енциклопедії, довідкові видання, видання вузького технічного профілю через високу якість поданої інформації і часто через відсутність альтернативи у вигляді нової книги. Вивчаючи структуру видань, що випускаються в Україні, можна одразу помітити дефіцит книжок, на які завжди є стійкий попит. Це, зокрема, наукові видання вузької тематики, якісні науково—популярні та довідкові видання.

Особлива нестача такої літератури спостерігається в галузі точних наук. Нині існує певний інформаційний вакуум серед студентів, аспірантів, молодих учених, тому стару книгу купують досить часто. У цього сегмента є власні прихильники. За спостереженнями, проведеними в місцях продажу букіністичних товарів, вживана книга є популярною серед покупців через меншу ціну. Де сьогодні можна продати та купити антикварне і букіністичне видання? Тема книжкової, а тим паче антикварної торгівлі, майже відсутня в інформаційній базі українських міст. У букіністичному відділі книгарні «Академкнига» зазначають, що попит на літературу (відповідно до спостережень продавців і експертів) змінюється відповідно до купівельної спроможності людей. Власник книжки будь-якого року видання може принести її в букіністичний магазин або безпосередньо колекціонеру—букіністу. У першому випадку

книгу приймуть на комісію, товарознавцем і власником буде узгоджена її ціна і встановлена торгова націнка. Середній розмір націнки становить 36,25% реалізаційної вартості: комісійна винагорода — 25%, податок з доходів фізичних осіб — 15%. Працівники букіністичного відділу книгарні вважають, що з 2008 року мають значне зниження продажів, при цьому розширився асортимент за рахунок збільшення кількості здавачів.

Антикварні книги продають зазвичай і в спеціальних салонах, де працюють експерти-оцінювачі, дотримуються належних умов зберігання (вологість повітря, світло—тепловий режим, охорона). Активізувався попит на цілі бібліотеки зі старих і антикварних книг. Заможні громадяни, які раніше не купували таких книг, воліють підкреслити свій статус, прикрасивши офіс або оселю приватними бібліотеками з цих видань. В антикварних салонах дана послуга стає дедалі популярнішою. Замовники хочуть бачити на своїх полицях твори Т.Г. Шевченко, Л. Українки, Ф. Ніцше, Ф. Шопенгауера, К. Юнга, часто замовляють у художників власні есклібриси або підписують в авторів книги особисто.

Антикварна торгівля дає широкі можливості для економічної вигоди не лише продавцеві, а й державі.

На жаль, в Україні мало приділяється уваги книжковій торгівлі взагалі, букіністичній і антикварній зокрема. Економічна складова букіністичної торгівлі невід’ємна від її соціальних функцій, передусім культурно-виховної, яка є дуже важливою, навіть глобальною.

На підставі отриманих даних відмічено, що з 2009 року об’єм продажів поступово скоротився і на кінець 2023 року був у чотири рази меншим. Це можна пояснити зниженням купівельної спроможності населення, зумовленого фінансовим дисбалансом у країні. Разом з тим, важливими чинниками тут є відсутність реклами букіністичної книги та серйозна інформаційна конкуренція з боку мережі Internet. Коли йдеться про антикварну книгу, то тут можна прослідкувати тенденцію збільшення

попиту на особливо цінні примірники. Методи опитування антикварів і спостереження за ринком антикварної книги дозволяють зробити наступні висновки. Вітчизняні колекціонери та бізнесмени готові вкладати грошові кошти в антикваріат, зокрема в книги, задля збереження і часто примноження своїх коштів. Однак на цьому ринку відчувається значна конкуренція. В Україні не кожна антикварна річ віднайде свого покупця за доброю ціною. Споживачам і державі важко прослідкувати рух антикварних та букіністичних книг. Досі немає їх єдиної інформаційної бази тому, власне, здавачі і покупці мусять орієнтуватися на думку експертів, яких у даній галузі дуже мало. Часто обидві сторони не застраховані від некомпетентності й нечесності на цьому ринку.

Антикварна і букіністична торгівля не є і не стане в майбутньому історичним явищем. Вона є і буде в новому інформаційно-культурному просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Артюх Т. М., Індутний В. В. Товарознавча оцінка культурних цінностей // Товарознавство та інновації. 2009. №1. С. 23–29.
2. Атрибуція й опис книжкових та інших документних пам'яток як складник наукових досліджень / Г. Ковальчук, Т. Мяскова // Бібліотечний вісник. 2019. № 6. С. 56–57 .
3. Атрибуція та експертиза книжкових пам'яток та історичних бібліотечних зібрань як напрям книгознавчих досліджень Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Бібліотечний вісник. 2022. № 1. С. 29–40.
4. Аукціон "Українська книга": старовинні та рідкісні видання, карти, графіка. IV. 20 травня 2017 р. : [каталог] / "Дукат", аукц. дім ; [упоряд.: Глоба І. та ін. ; фот. Стеценко С.]. Київ : Мистецький арсенал : Книжковий арсенал, 2017. 171 с. : фот.
5. Аукціонний Дім Goldens. URL: <https://gs-art.com/about-us/#about-us> (дата звернення: 18.10.2023).
6. Банківська М. Світські переписувачі книжок в українській книгописній культурі XV - середини XVII століть // ЗНТШ. Т. 233. С. 244–245.
7. Бондар Н. П. Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : дослідження, попримірниковий опис / наук. ред. Г. І. Ковальчук. Київ : [НБУ ім. В. І. Вернадського], 2012. 312 с.
8. Відділ стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/30> (дата звернення: 12.10.2023).
9. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 10.10.2023).

10. Вітчизняні стародруки у зібранні Державного музею книги і друкарства УРСР: каталог. /упорядн.: В. М. Гончарук. Київ: Час, 1991. 55 с.
11. Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. Київ: [б.в.], 2005. 375 с., іл.
12. Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / редкол.: О. С. Онищенко, В. В. Німчук, С. Г. Даневич (відп. секретар), Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису. Київ: НБУВ, 2007. 264 с.
13. Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису ; редкол.: О. С. Онищенко (голова), М. Ф. Дмитрієнко, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова, В. В. Німчук. Київ: НБУВ, 2003. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001886> (дата звернення: 29.09.2023).
14. Головацький Я. Коротка відомість о рукописах славянських і руських, находящихся в книжниці монастиря св. Василя Великого у Львові // Русалка Дністрова: Фотокопія. Київ, 1972. С. 125–126.
15. Державний реєстр книжкових пам'яток // Українська архівна енциклопедія. Київ, 2008. С. 351–352.
16. Запаско Я. Ошатність української рукописної книги. Львів: Фенікс, 1998. 136 с.
17. Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1960. 182 с., іл.
18. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків виданих на Україні. Львів: Вища школа, 1981. 134 с.

19. Запаско Я. П. Рукописна книга як попередник української друкованої книги // З історії книги на Україні. Київ: Наукова думка, 1978. 76–94.
20. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні. Львів: Вища школа, 1981. 136 с. : іл.
21. Запаско Я. П., Мацюк О. Я., Стасенко В. В. Початки українського друкарства. Львів: Центр Європи, 2000. 221 с.
22. Іванова О. А., Гальченко О. М., Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат. : палеогр. альбом/редкол.: Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2010. 791 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002134> (дата звернення: 30.10.2023).
23. Індутний В. В. Оцінка культурних цінностей : підручник. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 880 с.
24. Індутний В. В. Оцінка пам'яток культури. Київ : Моляр С. В., 2009. 537 с.
25. Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів: Вища школа, 1989. 192 с.
26. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.
27. Історичні бібліотечні колекції та бібліофільські зібрання Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського : опис та дослідження / Г. І. Ковальчук // Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці : матеріали IV Міжнародних книгознавчих читань (Одеса, 2–3 жовт. 2019 р.) / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. Одеса, 2019. С. 24–36.
28. Калашникова О. Л. Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей : підручник. Київ : Знання, 2006. 479 с.
29. Каракоз О. О. Історія книги : навчальний посібник / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ : Ліра-К, 2018. 359 с. : іл.

30. Карпов В.В., Денисюк Ж.З. Формування мистецьких колекцій: визначення оціночної вартості музейних предметів : навчальний посібник. Київ : НАКККіМ, 2020. 112 с.
31. Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України). 1494-1764 рр. Голв. арх. управл. При Каб. Міністрів України, Центр. держ. архів у м. Києві та ін. Упорядн.: О.Г. Полегайлов (ст. упор.) та ін.; редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. Ред. і ін.). Київ: б.в., 1999. 266 с., [24] арк., іл.
32. Кириличні стародруки 15-17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: каталог / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; уклад. Н. П. Бондар [та ін.] ; заг. ред. Г. І. Ковальчук. Київ : [б.в.], 2008. 232 с. : іл.
33. Кириличні стародруки у фондах бібліотеки Отців Василіян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові XVI-XIX століть : каталог / уклад. Станіслав Волощенко. Жовква : Місіонер, 2015. 202 с. : іл.
34. Ковальчук Г. І. Рукописні книги та стародруки : навчальний посібник. Київ, 2011. 100 с.
35. Ковальчук Г. І. Теорія та практика книжкового пам'яткознавства ХХ століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.08 / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2005. 485 с.
36. Ковба Ж. М., Олянишен Т. В., Мельников О. В. Асортимент друкованої продукції: навчальний посібник. Львів: УАД, 2019. 100 с.
37. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського : каталог / Черніг. іст. музей ім. В. В. Тарновського, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України, Сектор польової археографії ; упоряд.: С. О. Половникова, І. М. Ситий ; [відп. ред. О. Б. Коваленко]. Київ : [б. в.], 1998. 208 с.
38. Котлобулатова І. Книгарі та книгарні в минулому Львова. Львів: Аверс. 2005. 240 с.

- 39.Макарова М. В. Друкована книга XVI–XVIII ст. як фактор спадкоємності духовної культури України : дис. ... канд. культурології : 26.00.01. Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2008. 199 арк.
- 40.Маслов С. Етюди з історії стародруків. I-VIII / Київський науковий інститут книгознавства. Київ: б.в., 1925. 79, [3].; іл.
- 41.Міщук С. М. Наукове описування рукописних книг та стародруків в Україні (друга половина XIX - 30-ті роки XX ст.). Історіографія. Бібліографія / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир : Полісся, 2011. 181, [2] с.
- 42.Музей книги і друкарства України. URL: https://museum-portal.com/ua/muzeyi/81_muzeu-knigi-i-drukarstva-ukrayini (дата звернення: 10.11.2023).
- 43.Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ: Либідь, 1994. 446 с.
- 44.Огієнко І. Історія українського друкарства. Т. I: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в. Львів: Накладом наук. Товариства імені Шевченка, 1925. (Репринт). Київ: Либідь, 1994. С. 254–446.
- 45.Онищенко О. С. Кириличні рукописні книги в фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника ПАН України : каталог / відп. ред. Л. В. Головата; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Львів: Оріяна-Нова, 2007. 522 с.
- 46.Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/> (дата звернення: 20.10.2023).
- 47.Національна бібліотека України ім. Ярослава Мудрого. URL: <https://nlu.org.ua/> (дата звернення: 10.11.2023).
- 48.Національна історична бібліотека України. URL: <https://nibu.kyiv.ua/> (дата звернення: 01.11.2023).
- 49.Національний музей історії України. URL: <https://nmiu.org/> (дата звернення: 20.10.2023).

- 50.Передерій О. Особливості експертизи старовинних книг // Товарознавчий вісник. 2020. №1 (13). С. 196–205.
- 51.Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI - перша половина XVII ст.) / [упоряд. Я. Д. Ісаєвич та ін.]. Київ, 1975. 343 с.
- 52.Платонов Б. В. Основи оціночної діяльності : підручник. Київ: НАКККиМ, 2013. 227 с. : іл.
- 53.Про передумови розгортання українського книгодрукування // Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983.
- 54.Розвиток електронних інформаційних ресурсів рукописної та книжкової спадщини в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / Л. Дубровіна, Г. Ковальчук // Бібліотечний вісник. 2016. № 1. С. 3–11.
- 55.Розробка методики мистецтвознавчого дослідження стародрукованих книг кириличного друку: Звіт НДР; Київський НДІСЕ; (реєстр. № ІХ.1.1-2018/3). Київ, 2020. 180 с.
- 56.Словник книгознавчих термінів / В. Я. Буран, В. М. Медведєва, Г. І. Ковальчук, М. І. Сенченко. Київ: Книжкова палата України, 2003. 160 с.
- 57.Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці : матеріали II Міжнар. книгознав. читань (Одеса, 18-19 верес. 2012 р.) / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; [Алексеєнко М. В. та ін. ; відп. ред.: М. О. Подрезова, О. В. Полевщикова]. Одеса : ОНУ, 2013. 332 с. : кольор. іл.
- 58.Теорія та історія світової і вітчизняної культури : курс лекцій : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / А. К. Бичко, Б. І. Бичко, Н. О. Бондар [та ін.]; [голов. ред. С. В. Головка]. Київ: Либідь, 1993. 390 с.
- 59.Тимошик М. С. Історія видавничої справи: підручник. Київ: Наша культура і наука, 2003. 496 с.
- 60.«Тимчасовий реєстр» І. П. Крип'якевича «Київські друки XVII–XVIII ст.» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2017. Вип. 28. С. 184–201.

- 61.У Києві виставлять на аукціон артефакти історії та культури. URL: <https://www.unian.ua/kyiv/787560-u-kievi-vistavlyat-na-auksion-artefakti-istoriji-ta-kulturi.html> (дата звернення: 10.11.2023).
- 62.Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія : дослідження, каталог, описи / Національний університет "Києво-Могилянська академія", Uniwersytet Jagiellonski, Товариство дослідників Центрально-Східної Європи, Канадський інститут українських студій, Dipartimento Di Studi Linguistici Letterari E Filologici Dell'Universita Di Milano. Київ ; Львів : Свічадо, 2011. 223 с.
- 63.Ясиновська О. Каталог кириличних рукописних Євангелій XV - XVIII століть зі збірки Львівського історичного музею. Львів, 1996. 113 с.

ДОДАТКИ

Додаток А1

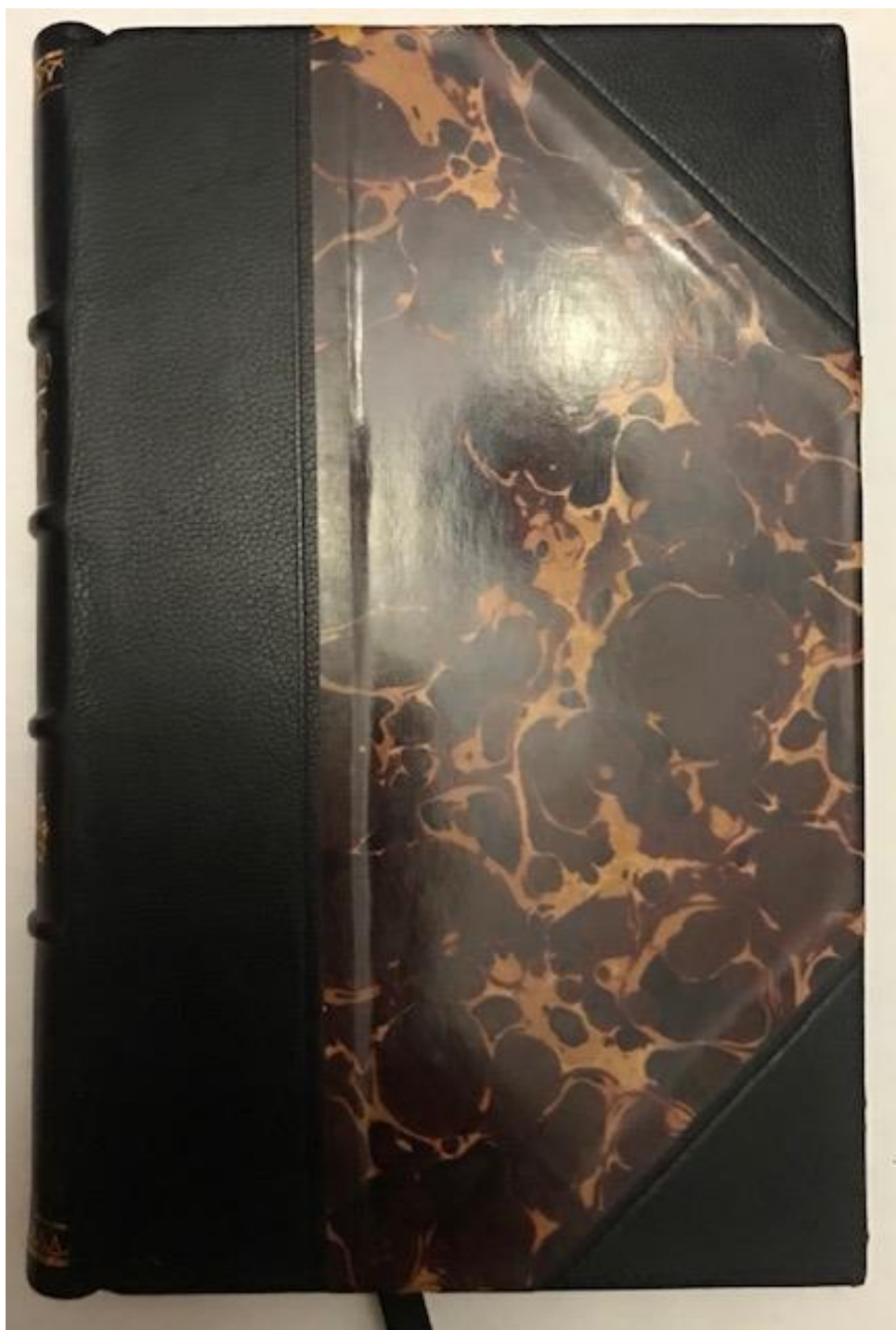

Рисунок 1 — Обкладинка книги «Захар Беркут»

Додаток А2

Рисунок 2 — Титул книги «Захар Беркут»

Додаток А3

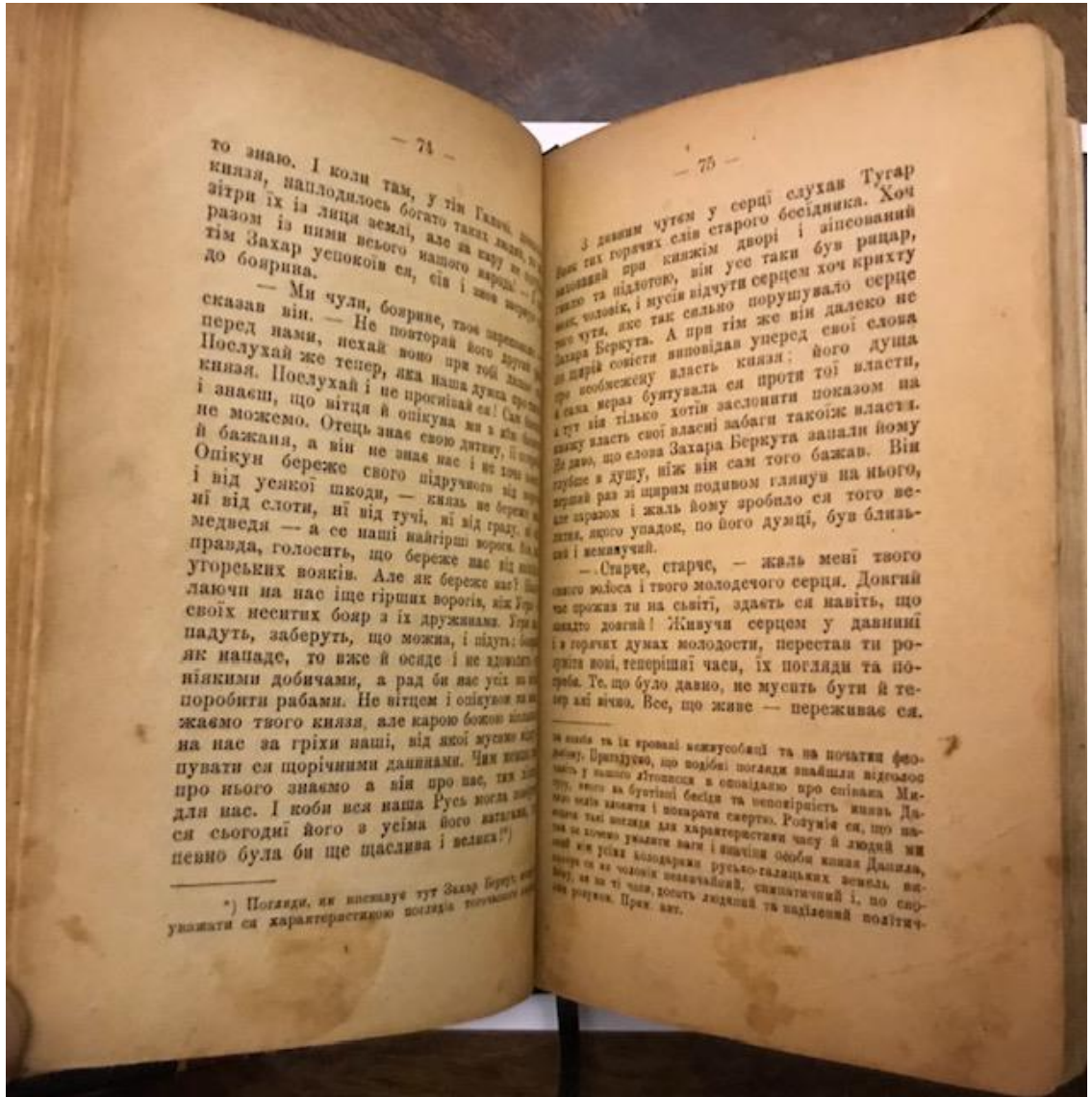

Рисунок 3 — Розворот блоку книги «Захар Беркут»

— 74 —
 то знаю. І коли там, у тін Галич, князя, наплодилось багато таких людей, як і зятри їх із лица всьма, але за славу не разом із ними всього нашого народи...
 — Ми чули, боярине, твоє нареження перед нами. Нехай воно при тобі, князя. Послухай же тепер, яка наша думка з цього і знаши, що вітця й ошкуня є! Сам ошкуня не можемо. Отець знає свою дитину, і вітця й бажана, а він не знає нас і не знає Ошкуня береже свого підручного від і від усякої шкоди, — князь не береже ні від слоти, ні від тучі, ні від граду, ні медведя — а се наші найгірші вороги. Правда, голосить, що береже нас від уторських воєнків. Але як береже нас? лаючи на нас іще гірших ворогів, ніж уторських неситих бояр з їх дружинами. Уторські падуть, заберуть, що можна, і підуть; як нападе, то вже й осяде і не здиває ніякими добичами, а рад би нас усіх поробити рабами. Не вітцем і ошкунем жажемо твого князя, але карою божемо на нас за гріхи наші, від якої мусимо пувати ся щорічними данинами. Чим про нього знаємо а ми про нас, так для нас. І коби вся наша Русь могла ся сьогодні його з усіма його катками, певно була би ще щаслива і велика!*)

*) Погляди, як вписує тут Захар Беркут, уважати ся характеристичною поглядом тогочасного

— 75 —
 з давним чутем у серці слухав Тугар Бок тих горьких слів старого бесідника. Хоч якій двір і вінований та підлотку, він усе таки був рицар, і мусія відчувти серцем хоч крихту, але так сильно порушувало серце Захара Беркута. А при тим же він далеко не виларій союсти виповідав уперед свої слова про необмежену власть князя: його душа і сама вера бунтувала ся проти тої власти, а тут він тільки хотів заслонити показом на свою власть свої власні забаги такоїж власти. Він давав, що слова Захара Беркута завали йому службі в душу, ніж він сам того бажав. Він перший раз зі щирим подивом глянув на нього, але зразом і жалі йому зробило ся того велика, якоро увадок, по його думці, буа близька і некавучай.
 — Старче, старче, — жалі мені твого старого милога і твого молодечого серця. Довгий час прожав ти на світі, здаєть ся навіть, що маждо довгий! Живучи серцем у давнині і в горьких думках молодости, перестав ти розуміти кої, теперішні часи, їх погляди та потреби. Те, що було давно, не мусить бути й тепер ані нічо. Все, що живе — переживає ся.

на князя та їх кровній нежувобані та на початки феодальної. Прокруую, що подобі погляди знайшли відомос в нашого літописця в осповіданні про співака Митру, якого за бунтівні бесіди та непокірність князь Давид маві заслати і посварити смертю. Розуміє ся, що на той се час мусило для характеристичної часу й людей ми іти як усіма володарями русько-галлицьких земель, тому се як чоловік незвичайної, спикатичний і, по спору розумок. Прок. авт.